

Motinstės diskurso paraštėse: bevaikystė 1991–1996 m. Lietuvos moterims skirtuose žurnaluose

Lina Šumskaitė

Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos institutas
Lithuanian Social Research Centre, Institute of Human Geography and Demography
A. Goštauto g. 9, LT-01108, Vilnius
El. paštas lina.sumskaitė@gmail.com

Gražina Rapolienė

Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos institutas
Lithuanian Social Research Centre, Institute of Human Geography and Demography
A. Goštauto g. 9, LT-01108, Vilnius
El. paštas grazina.rapoliene@lisc.lt

Santrauka. Užsienio mokslininkai pastebi, kad, nepaisant visuomeninio gyvenimo modernėjimo, kultūrinės nuostatos šeimos atžvilgiu keičiasi lėtai, o moterys išlieka glaudžiai susietos su motinstės vaidmeniu (McKennon Brody, Frey, 2017). Žiniasklaida turi galią reflektuoti visuomenėje vyraujančias nuostatas ir kartu jas keisti, taip mažindama visuomenės grupių stigmatizavimą. Nagrinėdami bevaikystės vaizdinius žiniasklaidoje, tyrėjai atranda pronatalinio diskurso dominavimą, kai visokeriopai remiama motinstė / tėvystė, o asmenys, ypač moterys, nesusilaukusios vaikų, vertinamos menčiau ir neretai yra stigmatizuojamos (Gibb, 2019; Grill, 2019). Tam, kad suprastume šiuo metu vyraujančias kultūrinės nuostatas bevaikių moterų atžvilgiu ir galėtume analizuoti pokyčius lygindami su užsienio šalimis, svarbu turėti atskaitos tašką ir nagrinėti jas iš istorinės perspektyvos. Bevaikystės vaizdavimas Lietuvos žiniasklaidoje XX a. pabaigoje iki šiol nebuvo tyrinėtas. Mokslininkės (Marcinkevičienė, Praspaliauskienė, 1999; Maslauskaitė, 2001; 2002), nagrinėjusios vėlyvojo sovietmečio ir Nepriklausomybės atgavimo laikotarpio moterų žurnalus, daugiausiai dėmesio skyrė romantinių ir šeiminių santykių visuomenėje pokyčiams ir jų vaizdavimui žiniasklaidoje. Atlikus 224 straipsnių bevaikystės ir susijusiomis temomis iš 1991–1996 m. laikotarpio populiariausių moterų žurnalų ir savaitraščių kokybinę turinio analizę paaiškėjo, kad tuo laikotarpiu daugiausiai dėmesio skirta lytinio švietimo ir abortų prevencijos temoms, siekiant užpildyti moterų neišprusimo lytinės sveikatos srityje spragą. Gimstamumo mažėjimo fone motinstę siekta įtvirtinti kaip svarbiausią moteriškumo raišką, o nevaisingumas ir savanoriška bevaikystė buvo stigmatizuojami.

Pagrindiniai žodžiai: bevaikystė, moterų žurnalai, 1991–1996 m.

Tyrimas finansuojamas Lietuvos mokslo tarybos pagal programos „Modernybė Lietuvoje“ projektą „Bevaikystė Lietuvoje: modernios visuomenės sociokultūrinė kaita ir individualios patirtys“ (sutarties Nr. S-MOD-17-3).

This research was supported by the Research Council of Lithuania under Grant No.S-MOD-17-3, National Research Programme “Modernity in Lithuania.”

Received: 19/05/2019. Accepted: 04/11/2019

Copyright © 2019 Lina Šumskaitė, Gražina Rapolienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

On the Margins of the Motherhood Discourse: Childlessness in Lithuanian Women's Magazines during 1991–1996

Summary. Foreign scholars highlight that despite the modernization of social life, cultural attitudes towards the family are changing slowly, and women remain closely tied to the role of motherhood (McKennon Brody, Frey, 2017). The media has the power to reflect on and change the attitudes prevailing in society, thereby reducing the stigmatizing ones. Researchers discover the domination of pronatal discourse by analyzing images of childlessness, which supports parenthood in many ways, and individuals, especially women, who do not raise children and are underestimated and often stigmatized (Gibb, 2019; Grill, 2019). In order to understand the current cultural attitudes towards childless women and to analyze changes in comparison to other countries, it is important to examine them from a historical perspective.

The representation of childlessness in Lithuanian media during the last decades of the 20th century was not studied yet. The scholars (Marcinkevičienė, Praspaliauskienė, 1999; Maslauskaitė 2001; 2002) who had analyzed Lithuanian women's magazines during the late Soviet period and after the Independence in 1990 focused mainly on the representations of familial and romantic relationships. This research, based on a qualitative content analysis of 224 articles from the most popular women's magazines of 1991–1996, showed that sex education and abortion prevention were the prevailing topics covering the lack of public knowledge about reproductive and sexual health. The aim of the media was to consolidate motherhood as the main expression of femininity within the framework of declining birth rates; therefore, infertility and voluntary childlessness were stigmatized.

Keywords: childlessness, women's magazines, 1991–1996.

Įvadas

Žiniasklaida turi galią formuoti mūsų supratimą apie pasaulį (Bryant, Oliver, 2008) ir kartu keisti nuostatas, taip mažindama visuomenės grupių stigmatizavimą. Pagal žiniasklaidos rėmų teoriją (angl. *Framing theory*), rėmai, kuriuose veikia žinutės, paprastai turi kultūrinės šaknis. Kultūra, vyraujanti visuomenėje, sudaro terpę, kurioje auditorija gauna informaciją ir prasmes (Tewksbury, Scheufele, 2008). Kadangi daugelis įvykių ir istorijų konkuruoja tarpusavyje, kad patrauktų žiniasklaidos dėmesį, tik dalis jų pasiekia skaitytojus ir sudaro įspūdį, kad galime pažvelgti į socialinę tikrovę kaip pro mažytį langą (McComb, Reynolds, 2009). Žiniasklaidos turiniui įtakos turi tiek politikai, tiek vieši asmenys, viešai pasisakantys praktikai ar bet kuris individas, kurio istorija, nuomonė spausdinama. Taip pat pasireiškia toks fenomenas kaip žiniasklaidos tarpusavio poveikis (McComb, Reynolds, 2009), kai dėmesys toms pačioms temoms atsikartoja skirtinguose žurnaluose, laikraščiuose. Žiniasklaidos tyrinėtojai teigia, kad bet koku atveju ji daro reikšmingą poveikį visuomenės narių nuostatoms ir nuomonėms (McComb, Reynolds, 2009). Pavyzdžiui, A. Simonas ir J. Jerit (2007) pastebėjo, kad straipsniuose vartojamos sąvokos tiesiogiai veikia skaitytojų nuomonę. Pavyzdžiui, tie skaitytojai, kurie skaitė straipsnius apie abortus, kur vartotas *kūdikio* terminas, žymiai dažniau pasisakė prieš abortus arba už aborto atlikimo taisyklių sugriežtinimą nei kiti skaitytojai, kurie skaitė straipsnius, kur vartotas terminas *embrionas* (Simon, Jerit, 2007). Taip pat svarbu, kaip dažnai pasikartoja žinutės – problemos, apie kurias daugiausiai rašoma, nes ilgainiui jos visuomenėje imamos laikyti svarbiausiomis (Tewksbury, Scheufele, 2008). Užsienio mokslininkai pastebi, kad, nepaisant visuomeninio gyvenimo modernėjimo, kultūrinės nuostatos šeimos atžvilgiu keičiasi lėtai, o moterys išlieka glaudžiai susietos su motinystės vaidmeniu (McKennon Brody, Frey, 2017). Nagrinėdami bevaikystės vaizdinius žinias-

klaidoje, tyrėjai atranda pronatalinio diskurso dominavimą, kai visokeriopa remiama motinystė / tėvystė, o asmenys, ypač moterys, nesusilaukusios vaikų, vertinamos menčiau ir neretai yra stigmatizuojamos (Gibb, 2019; Grill, 2019). Tam, kad suprastume šiuo metu vyraujančias kultūrinės nuostatas bevaikių moterų atžvilgiu ir galėtume analizuoti pokyčius lygindami su užsienio šalimis, svarbu turėti atskaitos tašką ir nagrinėti jas iš istorinės perspektyvos. Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti populiariausių moterų žurnalų turinį pirmaisiais metais po Nepriklausomybės atkūrimo (1991–1996), siekiant atskleisti to meto žiniasklaidos formuotą vaikų neturinčios moters įvaizdį. Literatūros analizę pasitelksime kontekstualizuoti istorines bevaikystės vertinimo aplinkybes Lietuvoje bei palyginti su bevaikystės moksliniais tyrimais užsienyje. Bevaikystės įvaizdį spaudoje tirsime naudodamos moterų žurnalų straipsnių kokybinę turinio analizę.

Visuomenės pokyčiai ir bevaikystės vertinimas atkūrus Lietuvos nepriklausomybę

Šiame skyrelyje pristatoma, kaip spauda ir su motinyste susijęs kontekstas keitėsi atgavus Nepriklausomybę. Lietuvos žiniasklaida 1990 m. atgavus Nepriklausomybę patyrė sparčius pokyčius. 1991–2001 m. laikotarpis įvardijamas kaip augimo periodas. Žiniasklaida 1990–1992 m. laikotarpiu liberalizavosi, laikraščiai atsiskyrė nuo valstybės ir tapo privatiūs, laisva spauda. Dauguma laikraščių ir žurnalų jau buvo privatiūs 1993 m. (Balcytiene, 2002). 1991–1994 m. laikotarpiu sunkią šalies ekonominę situaciją atspindi žurnalų kainų pokyčiai, tiražų svyravimai ir popieriaus kokybė. Pvz., žurnalas „Moteris“ 1991–1993 m. buvo mažai spalvotas, viršeliui dažniausiai naudotas juodas fonas, o žurnalo puslapiai buvo identiški dienraščiui. 1994–1996 m. jau buvo daugiau spalvų tiek viršeliuose, tiek vidiniuose puslapiuose, spausdinama ant geresnės kokybės popieriaus su spalvotomis iliustracijomis. Nuo 1994 m. pradėta leisti daugiau žurnalų moterims: „Laima“, „Ji“, „Panelė“. Atsiradus konkurencijai, sovietmečiu monopolio teisėmis ėjusio „Moters“ žurnalo tiražas smarkiai krito – nuo 350 000 egz. 1991 m. iki 80 000 egz. 1994 m. Vis dėlto didesnė laikraščių ir žurnalų pasiūla suteikė erdvės didesnei nuomonių ir pozicijų raiškiai įvairiais klausimais, o 1996 m. priimtas Visuomenės informavimo įstatymas dar labiau demokratizavo šią sritį (Balcytiene, 2002).

Vykstant demokratizacijos procesui, atsikūrė tarpukariu veikusios moterų organizacijos, kurių pirmosios buvo katalikiškos, pvz., katalikiškas moterų sambūris *Caritas* (Jurėnienė, Ibienskienė, 2018). Ši organizacija skleidė gausios šeimos idėjas, siekė priimti įstatymus, uždraudžiančius abortus, jau steigiamojo suvažiavimo metu nariai pasirašė rezoliucijas dėl abortų uždraudimo (Jurėnienė, Ibienskienė, 2018). Atkurtos sekuliarios moterų organizacijos (*Lietuvos moterų sąjunga*, *Moterų atgimimo sąjunga*) taip pat daug dėmesio skyrė moters – motinos problemoms spręsti ir įvaizdžiui atkurti. Tik kelios organizacijos kėlė sau kitus tikslus: *Lietuvos moterų sąjūdis* labiau pabrėžė moters visuomeninės veiklos svarbą, o *Lietuvos universitetų moterų asociacija*, nedidelė narių skaičiumi, savo veiklą kreipė į aukštąjį išsilavinimą įgijusių moterų intelektualinę veiklą. Tačiau pastarosios organizacijos veikla nebuvo pastebėta tuometinės žiniasklaidos (Jurėnienė, Ibienskienė, 2018). Daugiausiai 1988–1992 m. žiniasklaidoje straipsnių spausdino *Caritas*, pasaulie-

tinės organizacijos skyrė žymiai mažiau dėmesio savo veiklos viešinimui, todėl spaudoje vyravo tradicinės šeimos vertybės, o bevaikystei nebuvo skiriama dėmesio.

Išskirtinis dėmesys motinystei paprastai siejamas su kultūrinėmis nuostatomis. S. Daugirdaitės (1999) teigimu, motinystė XX a. pradžioje lietuvių literatūroje suvokta kaip savaime suprantama moters pareiga. To meto žymiausių poetų kūrinuose, pvz., Maironio, moteris buvo vaizduojama gamtinio pasaulio fone, patenkinta esama būtimi, o vyrai – tautos kovotojais, siekiančiais laisvės ir transcendencijos. Vyrų ir moterų prigimtinių skirtumų akcentavimas, pasak V. Kavolio (1992), Lietuvoje išliko ir atkūrus Nepriklausomybę. Motinystę ignoruojančiomis moterimis XX a. pabaigos literatūroje imtos vaizduoti seksualinę laisvę propaguojančios moterys, kurios, tenkindamos aistras su vyrais, atsisako motinystės. Tarp tokių moterų vaizdinių atsiranda ir netradicinės seksualinės orientacijos – homoseksualių, biseksualių moterų (Klimašauskienė, Kailiūtė, 2005). XX a. pabaigos proza dažnai vaizdavo moterų ir vyrų santykius ne partnerystėje grįstus, o moterų pataikavimu vyrams. Todėl bevaikės herojės dažniausiai vaizduojamos kaip netekėjusios ir laisvos nuo šeiminių įsipareigojimų (Daugirdaitė, 1999). Pasak A. Žvinklienės (2009), patriarchalinės nuostatos Lietuvos visuomenėje giliai įsišaknijusios ir vis atsinaujina naujomis moterų diskriminacijos formomis.

Bevaikystės tema Lietuvos žiniasklaidoje XX a. pabaigoje nenagrinėta. 1975–1999 m. moterų žurnalus tyrinęjusios D. Marcinkevičienė ir R. Praspaliauskienė (1999) pastebėjo, kad moteris tuometinėje visuomenėje turėjusi aukštesnį statusą, jei buvo ištekėjusi ir turėjo vaikų. Pasak A. Žvinklienės (2009), sovietmečiu „moterys gavo teisę į darbą ir motinystę kaip pareigą“ (p. 107). Dėl ekonominių priežasčių verčiant derinti apmokamą darbą su motinystės pareigomis Lietuvos visuomenėje susiformavo „ištekęsios, dirbančios motinos“ modelis (Žvinklienė, 2009, p. 107). D. Marcinkevičienė ir R. Praspaliauskienė (1999) priėjo išvadą, kad moters – motinos vaidmuo nebuvo kvestionuojamas atgavus Nepriklausomybę, tik sovietmečio idealios moters Lietuvoje įvaizdis „žmona – darbuotoja – motina“ vėliau, atgavus Nepriklausomybę, buvo modifikuotas į žmonos – motinos įvaizdį. Atkūrus Nepriklausomybę moterys buvo skatinamos „grįžti į šeimą“, valstybė siekė didinti gimstamumą, o tautinės idėjos sutapo su antifeminizmo idėjomis, gražinančiomis moterims tradicinius tautos ir šeimos sergėtojos vaidmenis (Žvinklienė, 2009). Kitose sovietinės ideologijos įtaką patyrusiose, nors ir nepriklausiusiose sovietiniam blokui šalyse, pvz., Suomijoje, vaikų neturėjimas viešumoje taip pat buvo vertinamas neigiamai. Aktyviai besireiškianti verslininkė ir mados pasaulio atstovė Lenita Airisto buvo kritikuojama kaip pristatanti elito moteriškumą, Vakarų visuomenėms būdingą vartotojiškumą, o, kadangi neturėjo vaikų, nesuprantanti darbininkų klasės moterų, derinančių vaikų auginimą su darbu, padėtis (Saarenmaa, 2015).

A. Maslauskaitė (2001, 2002), atlikusi 1990–2000 m. ėjusių moterims skirtų žurnalų „Moteris“ ir „Laima“ analizę vyrų ir moterų santykių Lietuvoje aspektu, pastebėjo, kad 1990–1995 m. laikotarpiu žurnaluose buvo daug straipsnių, pasakojančių anonimes moterų istorijas, iš kurių galima daryti išvadas, kad Lietuvos visuomenėje tuo laikotarpiu vyravo požiūris, jog privati sfera – būtiniai rūpesčiai, vaikų auginimas gula „ant moterų pečių“. Tačiau vaikų neturėjimo klausimas šiose publikacijose nesvarstomas, tik užsimeinama apie nevaisingumo problemas, kurios priskiriamos prie seksualinių santykių temos

šalia kontracepcijos naudojimo, pateikiant nevaisingumą kaip seksualinę problemą, kurią pakomentuodavo ekspertai – ginekologai, seksopatologai (Maslauskaitė, 2002).

Vėlesniu laikotarpiu, ėmus aktyviau veikti moterų nevyriausybinėms organizacijoms, sprendžiančioms moterų diskriminacijos, smurtą šeimoje patiriančių moterų problemas, buvo pripažįstama, kad įvairios diskriminacijos formos yra lyčių stereotipų, vyraujančių visuomenėje, pasekmė (Michailovič, 2017), tačiau šalia taip pat buvo plėtojamas ir *antigenderizmo* diskursas (Buschman, 2017). Remiantis šiuo diskursu, pasakytina, kad tradicinių pažiūrų mokslininkai ir katalikiškos pakraipos religinės organizacijos kritikuoja lyčių lygybės politiką Europoje, prilygindami ją komunizmo ideologijai bei teigdami, kad Lietuvoje neturi būti vykdoma politika prieš žmogaus ir moters prigimtį, t. y. turi būti palaikomas heteroseksualiais santykiais grįstas šeimos modelis ir vaikų susilaukimas arba reprodukcinės teisės turi likti tik tokios šeimos prerogatyva (Buschman, 2017).

Apibendrinant galima teigti, kad atgavus Nepriklausomybę liberalizuota spauda siekė atkurti tarpukario motinystės ir gausios šeimos idealus. Bevaikystė, netgi nevaisingumo problemos į tą informacijos srautą nepateko. Kaip matome, net ir vėlesniu laikotarpiu šeimos idealas mažai keičiasi, antidiskriminaciniai nevyriausybinių organizacijų siekiai susiduria su religinių organizacijų pasipriešinimu, todėl moters – motinos vaidmuo išlieka centrinis visuomenėje, palikdamas moterims menką alternatyvių gyvenimo scenarijų pasirinkimo laisvę.

Bevaikystės tyrimai užsienio šalyse

Užsienio žiniasklaidoje diskusijos apie moterų savanorišką bevaikystę prasideda XX a. pabaigoje (Giles et al., 2009) – tiesa, jos negausios. D. Gilesas ir kolegos (2009), išanalizavę britų spaudą 1990–2008 m. laikotarpiu, suskaičiavo, kad 1990–1995 m. savanoriškos bevaikystės tema buvo publikuota tik 6 proc. straipsnių, vėliau jų kiekis kasmet didėjo ir 2002–2003 m. pasiekė piką. Šiame tyrime pastebėta, kad savanoriškos bevaikystės nuostatas išsakantys asmenys daug dažniau susilaukė neigiamų vertinimų nei tie, kurie papasakodavo, kad neturi vaikų nesavanoriškai, dažniausiai dėl fiziologinių priežasčių – nevaisingumo. Savanoriškai bevaikiai asmenys Vakarų žiniasklaidoje paprastai buvo įvardijami kaip nesubrendę, egoistiški, šalti ir žymiai mažiau besidžiaugiantys gyvenimu (LaMastro, 2001; Gillespie, 1999).

Bevaikystė tiek Vakarų šalyse, tiek Lietuvoje XX a. pabaigos visuomenėse vertinta neigiamai (Stankuniene, Maslauskaitė, 2008). Vėliau, XXI a. pradžioje, autoriai Vakarų šalyse atkreipė dėmesį, kad, nepaisant neigiamų nuostatų, svarbu nagrinėti ir priežastis, kodėl moterys nesusilaukia vaikų. Dažniausiai jos skirstomos į tris grupes: moterų nenorą susilaukti vaikų, aplinkybių nulemtą vaikų nesusilaukimą ir nevaisingumo nulemtą bevaikystę (Graham et al., 2013; Doyle et al., 2012; Shalev, Lemish, 2013; McQuillan et al., 2012).

Rytų Europos šalyse vėlyvojo sovietmečio laikotarpiu vyravo dviejų vaikų šeimos, ankstyvos santuokos, o bevaikių moterų dalis buvusi nedidelė. Abortų rodikliai buvę dideli, o moderni kontracepcija retai naudota. Griuvus sovietų režimui gimstamumo rodikliai Rytų bloko šalyse stipriai krito daugiausiai dėl pasikeitusios moterų prokreacinės elgsenos: gimdymų atidėjimo, gimdymų ne santuokoje, kohabitacijos plitimo, abortų rodiklių

mažėjimo, modernios kontracepcijos naudojimo ir vieno vaiko šeimų pagausėjimo (Sobotka, 2003). Dėl moterų elgsenos ir istorinių aplinkybių bevaikių moterų dalis paprastai skiriasi skirtingose moterų kartose ir gyvenimo vietovėse (Gedvilaitė-Kordušienė et al., 2019). Tiek Vakarų visuomenėse, tiek Rytų Europos šalyse dominavo ir tebedominuoja pronatalizmo diskursas (Stankuniene, Maslauskaitė, 2008; Ashburn-Nardo, 2017), įvardijamas kaip ideologija, apimanti nuostatas, įsitikinimus ir veiklas, kurios visokeriopai remia tėvystę / motinystę ir skatina gimstamumą (Graham, Rich, 2012).

Apibendrinant pastebėtina, kad dominuojančiame pronataliniame kontekste bevaikystė marginalizuojama, todėl mažai pastebima ir žiniasklaidoje. Užsienio žiniasklaidos turinį tiriantys autoriai bevaikystės tema dažniausiai nagrinėja savanorišką bevaikystę arba nevaisingumą kaip nesavanorišką bevaikystę. Tarpinės bevaikystės formos – laikina bevaikystė, pasireiškianti kaip vėlyva motinystė (Buds et al., 2013), arba galutinė bevaikystė – rečiau sulaukia žiniasklaidos dėmesio. Paprastai bevaikystės tema analizuojama neatsiejant jos nuo motinystės ir moteriškumo diskursų, kuriamų skirtingų institucijų: politinių, medicinos ir religinių – bei kultūrinio konteksto nagrinėjimo (Graham, Rich, 2012).

Nagrinėjant bevaikystės įvaizdį 1991–1996 m. Lietuvos moterų žurnaluose bus siekiama atsakyti į klausimus: a) kaip moterys, neturinčios vaikų, buvo pristatomos bei vertinamos; b) kokiame kontekste buvo kalbama apie moteris (galbūt ir vyrus), kurios (-ie) neturi / nesusilaukia vaikų, c) ar / kaip vaikų neturėjimas buvo problematizuojamas?

Metodas

Straipsnio tikslui pasiekti išanalizuotas 1991–1996 m. populiariausių, didžiausiu tiražu leistų žurnalų: *Moteris*, *Sveikata*, *Šeima*, laikraščio *Ūkininko patarėjas* priedo *Šeimininkė* (1991–1996), *Šeimos sveikata* (1994–1996), *Laima* (1994–1996), *Panelė* (1995–1996), savaitraščio *Ji* (1995–1996), turinys. Kadangi šio laikotarpio žurnalai nėra suskaitmeninti, popierinės jų kopijos buvo peržiūrimos Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje 2017 m. kovo–rugsėjo mėn., fotografuojamos ir atrenkami straipsniai, tematiškai bent kiek susiję su bevaikyste. Nagrinėjant atrinktų straipsnių kopijas kokybinės turinio analizės metodu, išskylančios potėmės buvo grupuojamos, jungiamos į platesnes kategorijas. Kadangi 1991–1996 m. žiniasklaidoje savanoriška bevaikystė ir nevaisingumas tik pradėjo atsirasti kaip naujos temos, šio straipsnio autorėms teko nemenkas uždavinys atpažinti bevaikystę, pasireiškiančią jai artimomis formomis. Pavyzdžiui, suaugusiųjų ir paauglių lytinis švietimas, šeimos planavimas buvo sietas su vaikų susilaukimo atidėjimu arba laikina bevaikyste. Nevaisingumo ir aborto temos sietos su galutinės bevaikystės rizika, nes menkas nevaisingumo gydymo paslaugų prieinamumas paprastai nulemdavo galutinį vaikų nesusilaukimą, o tekstuose, nagrinėjančiuose abortus, kaip pagrindinę riziką reprodukcinėi moters sveikatai buvo įvardijamas moters nevaisingumas. Suaugusiųjų vienišumas – gyvenimas be šeimos ir vaikų – buvo nagrinėjamas kaip bevaikystės pasekmė ir kontekstas, o vaikų atsisakymo potėmėje svarstant, kiek moters apsisprendimas atiduoti vaiką auginti į vaikų namus yra aplinkybių nulemtas, o kiek laisvai pasirinktas, iškilo aplinkybių nulemta arba savanoriškai pasirinkta bevaikystė. Minėtomis temomis iš viso analizei atrinkti 224 straipsniai. Toliau ir aptarsime šias temines grupes: šeimos

planavimas, nėštumo nutraukimas, nevaisingumas ir jo stigmatizavimas, vienišų žmonių gyvenimas be vaikų bei savanoriška bevaikystė.

Šeimos planavimas / lytinis švietimas

1991–1996 m. laikotarpiu moterų žurnaluose daugiausiai dėmesio skirta lytiniam paauglių ir suaugusiųjų, daugiausiai moterų, švietimui (98 straipsniai), galimybėms atidėti vaikų susilaukimą, nes sovietiniu laikotarpiu žiniasklaida cenzūravo informaciją lytinės sveikatos ir seksualumo klausimais, todėl Sovietų Sąjungai priklausiusios visuomenės buvo „beraš-tės“ seksualinės sveikatos srityje (Kon, Riordan, 1993). Rinkoje pasirodžius moderniai kontracepcijai, žiniasklaida ėmėsi šviesti moteris reprodukcinės sveikatos klausimais, publikuotos ginekologų, seksologų, šeimos planavimo specialistų nuomonės, populiarios skaitytojų klausimų – ekspertų atsakymų rubrikos. Vis dėlto modernios kontraceptinės priemonės sutiktos su nepasitikėjimu, šalia informacinio pobūdžio straipsnių, pristatančių apsisaugojimo nuo nėštumo priemonių rūšis ir jų patikimumą, publikuotos krikščioniškų pažiūrų šeimos planavimo specialistų nuomonės, raginančios vengti naujųjų šeimos planavimo priemonių vartojimo siekiant išsaugoti moterų reprodukcinę sveikatą, o jų vietoje kaip alternatyva siūlyti natūralūs šeimos planavimo metodai, mokant moterį stebėti savo kūno pokyčius menstruacinio ciklo metu. Paaugliai raginti susilaikyti nuo lytinių santykių iki vedybų. Ginekologas teigia: „Geriausia apsisaugojimo nuo pastojimo priemonė jaunai mergaitei turėtų būti skaista, dora. <...> Priešnėštuminius vaistus pardavinėjančios firmos „daro“ pinigus, jos finansuoja ir daugelį mūsų gydytojų užsienio komandiruočių“ [17]. Buvo manoma, kad į mokyklas įvestos tikybos pamokos taip pat prisidės prie jaunimo susilaikymo grįžto seksualinio auklėjimo: „<...> gal vaikai užaugs kitokie, geresni, doresni“ [10].

1994 m. pasirodęs paauglėms skirtas žurnalas „Panelė“ išsiskyrė liberaliomis pažiūromis. Kiekvienas numeris turėjęs skyrelį „Raudonasis puslapis“, kuriame ginekologė atsakydavo į žurnalo skaitytojų, daugiausiai paauglių, merginų, klausimus apie seksualinius santykius ir lytinę sveikatą. Žurnale publikuotos ir to meto jaunimo „žvaigždžių“ – jaunų dainininkų, aktorių bei jaunimo „iš gatvės“ pasisakymai apie pirmus lytinius santykius. Taigi, žurnale buvo kuriama jaunimui erdvė ne tik klausti specialistų, bet ir tarpusavyje diskutuoti seksualumo klausimais.

Vis dėlto kituose žurnaluose dominavo konservatyvesnis požiūris – teigta, kad paauglių neplanuoti nėštumai, pasibaigiantys vedybomis, nėra tinkamas kelias kurti šeimą: „Lyg ir susikuria šeima, bet ar ji normali? <...> Dažnai tokia šeima būna nepilnavertė, be to, neretai vaikelį augina tik seneliai, o jam, kad nesijaustų nuskriaustas, reikia abiejų tėvų“ [18]. O žurnale „Panelė“ paauglės mamos, pasakodamos savo neplanuoto nėštumo istorijas, vertina jas pozityviai, nors ir iširo santykiai su vaiko tėvu bei kilo sunkumų derinti vaiko auginimą ir mokymąsi ar ankstyvą išėjimą į darbo rinką. Jos teigia: „Man labai pasisekė, kad viskas taip gerai susiklostė“ [25]. „Nesigailiu, nei kad ištekėjau, nei kad išsiskyriau. <...> Norėčiau vėl sukurti šeimą, aš negaliu be šeimos“ [7].

Aptariamam laikotarpiu atkreipiamas dėmesys į pasirengimą būsimam nėštumui. Straipsnyje „Sąmoninga motinystė ir tėvystė“ teigiama, kad apklausus 488 studentų šeimas išaiškėjo, jog apie 40 proc. studenčių neplanavo nėštumo, pastojimo netekėjusios. Taip pat

didelė dalis jų persirgo lytinėmis ligomis [42]. Taigi, vaikus skatinama planuoti, keliami reikalavimų kartelė motinystei. Straipsnyje „Pakeliui į motinystę“ raginama prieš vedybas apmąstyti, „kiek fiziškai ir psichiškai pasiruošę jaunikis ir jaunoji giminės pratęsimui“ [50]. Perspėjama apie būsimų motinų tykančias grėsmes: „Pavojingos ankstyvos santuokos, nes labai jauna moteris negali išnešioti sveiko vaiko. Pavojinga, kai moteris iki pirmo vaiko gimimo dariusi abortus. Pavojinga, kai pirmą kartą pastoja nejauna moteris, nes su amžiumi kaupiasi chromosominiai pakitimai lytinėse ląstelėse, padidėja pavojus vaikui gimti su sunkia patologija“ [50]. Straipsniuose apie „dvasinį nėštumą“ teigiama, kad vaiko pradėjimas gali būti moterų jaučiamas gerokai anksčiau, negu įvyksta pastojimas: „psichologai ir gydytojai mano, kad pajusti gyvybės prasidėjimą ne tik normalu, bet, jei norime sulaukti sveiko kūno ir pilnavertės psichiniu požiūriu gyvybės, būtina“ [53]. Gimdymo aplinka taip pat turinti poveikį vaiko gyvenimo kokybei, teigiama, kad reiktų keisti medicininę gimdymo aplinką, pagrindinį vaidmenį grąžinant gimdyvei ir vengiant nuskausminamųjų: „Kūdikio gyvenimo kokybė priklausys nuo gimimo kokybės. <...> Moteris vienintelė gali tapti tauresnio žmogiškumo ugdytoja“ [33]. Imamos svarstyti ir vėlesnio amžiaus moterų (vyresnių nei 35 m.) gimdymo galimybes, nors tiek visuomenės, tiek gydytojų vertinamos neigiamai dėl didesnės apsigimimų tikimybės, informuojama apie atsiradusias galimybes taikyti prenatalinę diagnostiką [48]. Vis dėlto, skatinant susilaukti daugiau vaikų, pateikiamos vėlyvo (45 m.) neplanuoto moterų nėštumo istorijos teigiant, kad nepaisant aplinkinių apkalbų („Niekas sau – bobutė gimdo“ [38]) – geriau gimdyti nei darytis abortą.

Taigi lytinio švietimo straipsnių tikslas buvo mažinti neplanuotų nėštumų atvejus, juos nukeliant iki palankaus momento ir kartu deramai pasiruošiant vaiko susilaukimui. Seksualinio švietimo visuomenėje spragą ėmėsi užpildyti pradedantys veikti šeimos planavimo centrai, kurie kėlė sau plačius uždavinius: rūpintis nevaisingumo diagnostika ir gydymu, konsultacijomis saugojimosi nuo nėštumo klausimais, siūlant tiek modernias kontracepcijos priemones, tiek natūralius šeimos planavimo būdus, konsultuoti moteris klimakteriniu periodu bei vyrus seksualinių sutrikimų atvejais [44]. Vis dėlto tokie plataus profilio šeimos planavimo centrai neprigijo ir neišplėtė savo veiklos, kaip buvo tikėtasi.

Bevaikystė šiuose straipsniuose iškyla tik periferiškai – ji paminima kaip išeitis atvejais, neatitinkančiais stiprinamos socialinės normos turėti sveikų ir laimingų vaikų. Pavyzdžiui, teigiama, kad moterys, priklausomos nuo narkotinių medžiagų, neturėtų gimdyti vaikų, taip pat paminimas ir priklausomas nuo alkoholio vyras, kuris nėra tinkamas būti tėvu: „Vyras, vartojantis alkoholį, biologiškai yra nepilnavertis tėvas, jis neprivalo tęsti giminę. Alkoholio pakenktos lytinės ląstelės apvaisinimo fenomenas įrodytas neginčijamai: 100 proc. atvejais gimsta nepilnaverčiai vaikai“ [50]. Atkreipiamas dėmesys ir į vaikų auginimui netinkamą psichologinę aplinką: „Irluose, nedarniose šeimose nėra to paprasto jaunai sielai labai reikalingo pavyzdžio“ [14]. Pateikiamas tarsi įrodantis, tačiau labiau asociatyvus pavyzdys: „Šeimoje gimė vaikas, kuris vėliau mikčiojo, šlapinosi į lovą. Po kruopščios analizės paaiškėjo, kad, žmonai pastojus, vyras nenorėjo vaikų, nes mokėsi aspirantūroje, siūlė nėštumą nutraukti. Žmona nesutiko. Gimė nesveikas vaikas“ [50].

Taigi, nors užsimenama apie netinkamas aplinkybes auginti vaikus, vaiko susilaukimas iš esmės idealizuojamas. Nepaisant keliamos reikalavimų kartelės motinystei, netgi neplanuoto nėštumo istorijos pristatomos su „laiminga pabaiga“.

Nėštumo nutraukimai ir vaikų neturėjimas

Kita plačiai diskutuota tema analizuojamuose 1991–1996 m. moterų žurnaluose buvo nėštumo nutraukimai – abortai (46 straipsniai). Turint galvoje istorinį kontekstą, kad sovietmečiu Lietuvoje, kaip ir Estijoje, Latvijoje, abortai legalizuoti 1955 m. (kai kuriose Rytų ir Centrinės Europos šalyse – 1953 m.) ir taikyti kaip šeimos dydžio reguliavimo priemonė, tokio požiūrio laikydamosi užaugo ne viena moterų karta (Remmenick, 1993). Iki pat XX a. paskutinio dešimtmečio Rytų Europoje moterys turėjo labai ribotą modernių kontraceptinių priemonių pasirinkimą ir mažai žinių apie jas, todėl abortų praktika buvusi įprasta ir paplitusi (Sobotka, 2003). Žiniasklaidoje visų pirma siekta pakeisti visuomenės nuostatą, kad abortas, arba tais laikais vadintas gydytojo atliktas „išvalymas“, gali praeiti be pasekmių. Teigta, kad didelė tikimybė ir po gydytojo atlikto legalaus aborto patirti nevaisingumą ir negalėjimą vėliau susilaukti vaikų: „Po pirmo nėštumo nevaisingos lieka 17–25 proc. moterų. Savaiminiai persileidimai tarp moterų, dariusių abortus, yra 30–40 proc. dažnesni negu tarp nedariusių. <...> Moterys, dariusios abortus, dukart dažniau pagimdo negyvus kūdikius“ [1].

Ypač krikščioniškų pažiūrų laikraščio „Ūkininko patarėjas“ priedas „Šeiminkė“ ėmėsi atkaklios nuostatų keitimo politikos. Šalia straipsnių apie moters paskirtį būti motina, motinystės galią išgelbėti tautą („Dar niekada mūsų moters pareiga nebuvo tokia svarbi ir sunki. Tik ji gali pakelti tautą iš nuosmukio“ [29]) reguliariai spausdinti straipsniai apie aborto žalą moters psichinei ir fizinei sveikatai. Modernios kontracepcijos naudojimas taip pat sietas su abortais: „Kodėl Lietuvoje nutrūksta kas antros pradėtos gyvybės siūlas? Pirmą mintis – nepakanka kontraceptinių priemonių arba nemokama naudotis turimomis. Tačiau tuo suabejojame, apklausę 300 Lietuvos moterų, kaimiečių ir miestiečių, gimdžiusių ir negimdžiusių, skirtingo išsilavinimo. Daugiau abortų turėjo tos moterys, kurios naudojosi gimdos spiralėmis, hormoninėmis piliulėmis ir kt.“ [41]. Remiantis užsienio literatūra pradėta rašyti, kad moterys po aborto turėtų patirti potrauminį sindromą: „Iš 4 000 nusižudžiusių moterų 1 800 35 mėnesių laikotarpiu iki savižudybės turėjo abortą. <...> Nėštumo nutraukimas sukelia labai rimtas psichoneurologines, net psichopatines reakcijas: depresija, apatija, nejausmingumas, atminties nusilpimas, bendras organizmo pasenėjimas <...>, atsiranda potraukis alkoholiui, vaistams“ [1]. Skaitytojų istorijos pateikiamos su įspūdi apie patirtą traumą sustiprinančiomis antraštėmis: „Be kaltės kaltos“, „Jūs mane nužudėte“. Pateikiami ne tik neigiami asmeniniai skaitytojų išgyvenimai, bet ir kitų moterų vertinimai, pvz., kaimynių svarstymai apie žalą „šalies moralei“.

Žurnale „Panelė“ retkarčiais pateikiamos ir vaikų patirtys neplanuoto nėštumo atveju, kai partnerių nuomonės išsiskiria – vyras norėjo susilaukti vaiko, o partnerė pasirinko nėštumą nutraukti: „Aš jaučiau, kad esu bejėgis prieš jos ir jos tėvų sukurtą gyvenimo kelią. <...> Į mano nuomonę ji nusišplovė. <...> Aš jaučiuosi kaltas, nes nesu įsitikinęs, kad nebus jokių pasekmių ir ji galės turėti vaikų. Tada ji apie tai negalvojo, tik bijojo tėvų, draugų, bijojo gėdos, bet, kai ištekės ir negalės turėti vaikų, prakeiks visą pasaulį, save ir mane... Tas kūdikėlis buvo tiek jos, tiek mano“ [52]. Taigi, žurnalas „Panelė“ perteikė besikeičiančias jaunos kartos nuostatas ir ketinimus patiem priimti šeimos kūrimo sprendimus netipinėse situacijose. Priešingai nei moterų žurnaluose, kurie daugiau orientuoti į

neigiamų nuostatų aborto atžvilgiu formavimą, čia vengiama pamokomojo vieno atsakymo stiliaus, labiau pabrėžiamas racionalaus sprendimo priėmimas pasitariant su suaugusiais artimaisiais: „Pasikalbėk su suaugusiu žmogumi, kuriuo pasitiki – gal tai tėvai, teta, dėdė, vyresnis brolis ar sesuo. Bendraamžės draugės turi tiek pat mažai patirties, kiek ir tu. <...> Apsvarstyk visus variantus. Nebūk nusistačius prieš vieną ar kitą sprendimą. Suaugęs žmogus tikrai gali padėti protingai apsispręsti“ [52].

Straipsniuose abortai dažnai prilyginami vaikų nužudymui, čia išvelgiant ir didelio šalies nusikalstamumo priežastis: „kai nieku laikoma žmogaus gyvybė išsčiose, ji nebus staiga pradėta gerbti vėliau. <...> Žmogus pakelia ranką su peiliu, kirviu, pistoletu prieš kitą žmogų taip lengvai, kaip lengvai įjungiamas chirurginis prietaisas dar negimusiam žmogui sunaikinti. Moters iščios – teroro upės ištaka. Tai ne kaltinimas, tai būtina žinoti prieš pasirenkant“ [31]. Kai kuriuose straipsniuose aborto procedūros žiaurumas hiperbolizuojamas meninėmis priemonėmis – „atgyjančiais mediciniais įrankiais“: „Užtikęs mažutį gyvą kūnelį, nesugebėjo vienu ypu praryti, todėl pradėjo plėšyti į gabalus. Čiupo nemenką dalį, kurioje jau ryškiai matėsi kojųčių užuomazgos. Springdamas nurijo ir galvytę su dviem mažais taškeliiais, kurie turėjo virsti akimis“ [31]. Šalia gąsdinimo taikyta ir į postmodernias vertybes, moterų norą išlikti jaunoms ir patrauklioms. Kaip teigia D. Marcinkevičienė ir R. Praspaliauskienė (1999), atkūrus Nepriklausomybę ypač populiarūs tapo moterų grožio konkursai. Taigi gimdymai tampa ir priemone išsaugoti grožį: „reguliarūs gimdymai ir žindymas – atitolina senatvę“ [1], o abortų pasekmė ta, kad „moters seksualumas po aborto sumažėja 14–33 proc. Moteris netenka grožio“ [1].

Judėjimo „Už gyvybę“ atstovai stengėsi paveikti ir politiką, siūlė priimti įstatymą, draudžiantį abortus, kad gyvybė būtų pripažįstama nuo jos pradėjimo momento [19]. Buvo remiamasi tarpukariui būdingomis vertybėmis. Žurnale „Šeima“ prisimenama, kad tarpukario Lietuvoje abortai buvo kriminalizuoti. Už jų atlikimą buvo baudžiami tiek gydytojai, tiek pačios moterys. Moterys galėjo būti pasodintos į kalėjimą, o gydytojams buvo atimamos licencijos nuo 1 iki 5 metų [15].

Vis dėlto kitų moterims skirtų žurnalų, savaitraščių straipsniuose apie abortus pateikiama objektyvesnė, mažiau gąsdinanti informacija. Žurnale „Šeima“ [3] informuojama, kad Prancūzijos gydytojai uždraudė rodyti dokumentinį filmą „Nebylus riksmas“, kuris pripažintas melagingu, nes vietoj deklaruojamo 3 savaičių gemalo rodyti 6 mėnesių kūdikio refleksai gimdoje, kai daromas abortas. Skaitytojai atsiliepimuose apie siūlymus įvesti abortų draudimą skatina atkreipti dėmesį į socialines sąlygas auginti vaikus: „Juk kiek daug dabar yra vaikų ir kūdikių namų, ir visi pilni. Pagalvokim, ar būtų geriau, kai būtų dar daugiau vaikų našlaičių, turinčių tėvus, kurie yra jų išsižadėję“ [36].

Skaitytojai, ekspertai ragina plėsti socialinę paramą šeimoms, ypač regionuose, kad vaikams netektų skursti: „Kaimuose, kur nuo seno būdavo gimdoma daugiau vaikų, žmonių gyvenimas, statistikos teigimu, smukęs ryškiau nei miestiečių <...>, rajonuose vis daugiau išmaldos prašančių <...> elgetaujančių vaikų <...>. Lengviausia gelbėti tautą uždraudžiant abortus ar net kontraceptines priemones, bet nepanašu, kad socialinės sąlygos vaikams gimdyti ir auginti taptų palankesnės“ [9]. Su abortais siejamos ir kitos socialinės problemos – stipriai sumažėjęs šalies gimstamumas, padidėjęs skyrų rodiklis, seksualinis jaunimo laisvėjimas siejamas ir su prostitutcijos, venerinių ligų paplitimu: „Abortai – ne-

žabotos seksualizacijos pasekmė“ [32]. Taip pat kalbama, kad šeimos klausimus geriau spręstų valstybė, jei daugiau moterų dalyvautų politikoje: „Idomu, ar bus atsižvelgta į moterų siūlymus ir kiek laiko dar tęsis svarstymai“ [2]. Išsakomos nuomonės dėl Šeimos ir santuokos kodekso projekto, kuris taip ir nebuvo priimtas.

Kaip nesėkmingos abortų draudimo politikos pavyzdys pasitelkiama Lenkija, teigiama, kad Lenkijoje abortų uždraudimas neišsprendė problemos, nes moterys ėmė važiuoti atlikti abortų į kitas šalis, padaugėjo kriminalinių abortų. Pateikiami gydytojų ginekologų komentarai, viena vertus, raginantys kuo anksčiau moteriai apsispręsti dėl aborto, jei jį svarsto, kad būtų kuo mažesnė žala sveikatai, kita vertus, teigiama, kad gydytojai nenoriai atlieka abortus ir jei tik gali, atsisako šios praktikos: „kiekvienam gydytojui geriau užsidirbti priimant gyvybę negu ją žudant“ [22]. Tačiau kartais gydytojai ir paskatina moteris atlikti abortą: „kai kurioms reikia ir tiesmukiškai, griežtai pasakyti (ypač asocialioms moterims)“ [18].

Apskritai abortai 1991–1996 m. žiniasklaidoje pateikiami tik kaip iš dalies lemiantys vaikų neturėjimą ar vėlesnį nevaisingumą, dažniau pasakojamos moterų, auginančių vaikus, istorijos, kai abortas svarstytas neplanuoto nėštumo atvejais paauglystėje besilaukiant pirmo vaiko arba, jau turint šeimoje vaikų, nuspręsta nesulaukti paskesnio. Vyrauja dvejopos istorijos: su laiminga pabaiga, kai atsisakyta aborto ir vėliau džiaugtasi; arba, atlikus abortą, analizuojamas vėlesnis moterų patiriamas kaltės jausmas.

Nevaisingumas ir pastangos jį įveikti

Nesavanoriška bevaikystė dėl fiziologinių priežasčių – nevaisingumas – sulaukia dėmesio 1991–1996 m. moterų spaudoje (29 straipsniai) kaip nauja tema. 1991 m. liepos mėnesio „Moters“ žurnale įvesta nauja rubrika „Gandro laiškai“ [28], kurioje kviečiama dalytis informacija apie vyrų / moterų nevaisingumą, šeimos planavimą bei į specialistus kreiptis šeimas, susiduriančias su vaisingumo problemomis. Po metų redakcija informavo, kad sulaukė 700 kreipimųsi ir laiškų, prašančių padėti susilaukti vaikų. „Gandro grupė“ (3 asmenys – du gydytojai ir medicinos sesuo, dirbantys Kauno klinikose) konsultavo besikreipiančius ir kai kurioms poroms padėjo susilaukti vaikų [35]. Tačiau „Gandro laiškai“ netapo nevaisingumo aptarimo rubrika žurnale, poros buvo nemokamai konsultuojamos asmeniškai.

Išsamesni straipsniai apie medicininės nevaisingumo priežastis, ligas, sukeliančias nevaisingumą, pasirodo vėlesniu 1994–1996 m. laikotarpiu. Aptariant vyrų nevaisingumo priežastis šalia fiziologinių priežasčių, persirgtų ligų įtakos kalbama ir apie aplinkos, elgesio poveikį sveikatai – minimas ilgas vairavimas, naminio alkoholio vartojimas, persidirbimas įvardijamas „naujųjų verslininkų išsunktos citrinos sindromu“: „Naujiešiams verslininkams derėtų neužmiršti vieno „galingiausių gamtos instinktų“! Jei ir toliau „išsunktos citrinos“ sindromas didės, gimdymo namus reikės išnuomoti tiems patiems verslininkams, tačiau jau visiškai kitiems tikslams“ [54].

Nevaisingumo gydymo būdai – dažniausiai dirbtinis apvaisinimas – 1991–1996 m. laikotarpiu pristatytas kaip nauja galimybė užsienyje: lietuvius gydytojas, praktikuojantis Anglijoje, priimdavo porų iš Lietuvos delegacijas. Pasakojamos išskirtinės sėkmės istorijos: „Iš 24 operacijai Londone parengtų pacienčių 23 buvo apvaisintos sėkmingai“ [39]. Tikėtina, kad tai ir reklama gydytojui. Vis dėlto tarp gydytojų pasitaiko ir neigiamai

vertinančių dirbtinį apvaisinimą. Žurnale „Moteris“ atsakydama į skaitytojos prašymą papasakoti apie dirbtinį apvaisinimą ir nurodyti, kur kreiptis, ginekologė ragina moterį nesidomėti dirbtinio apvaisinimo galimybėmis. Ji argumentuoja, kad moteriai greičiausiai reiktų kiaušialąstės donorės: „Jūs būtumėte ne savo vaiko nešiojoja <...>. Pilnavertė gyvybė užsimezga ir gimsta pradėta tik su meile ir santuokoje. Dirbtinai apvaisinant gyvybės pradžia yra nenatūrali <...>. Vaikas šeimoje laukiamas kaip asmenybė, o ne kaip medicininės technologijos gamybos produktas“ [47]. Kitame straipsnyje ginekologė teigia: „Amerikiečiai mano, jog nevaisingumas – ne liga, todėl neapmoka dirbtinio apvaisinimo išlaidų <...>. Katalikų bažnyčia prieš dirbtinį apvaisinimą *In vitro*“ [46]. Nepaisant išreikštų neigiamų nuostatų, vis dėlto ginekologė pateikia informaciją, kur skaitytoja gali kreiptis konsultacijos dirbtinio apvaisinimo klausimais.

Jau 1996 m. buvo svarstoma, kad reikalingas įstatyminis šeimos planavimo reglamentavimas. Rengtas Šeimos sveikatos priežiūros įstatymas, kuris taip ir nebuvo priimtas. Jis turėjęs apibrėžti „šeimos planavimo metodus, kontraceptinių priemonių naudojimą, genetinę konsultaciją, dirbtinį apvaisinimą, spermos donorų ir vaikų, gimusių dirbtinio apvaisinimo būdu, teises ir pareigas, aborto atlikimo tvarką, moksleivių lytinio auklėjimo būtinumą“ [17], tačiau buvo vertinamas prieštaringai. Gydytojų teigimu, nagrinėjamu laikotarpiu apvaisinimas spermos donoro sėkla Lietuvoje vyko nelegaliai, nebuvo kontroliuojama, kiek moterų apvaisinta vieno donoro sperma. Pasak gydytojų, taikoma praktika, jog penkis kartus galima naudoti vieno donoro sėklą, tačiau manoma, kad to nesilaikoma, nes donorų nėra daug, sėkla brangi, ir įspėjama dėl kraujomaišos grėsmės. Kito ginekologo nuomone, ir penkių atvejų yra per daug; jis sutiktų, kad apvaisinimas galėtų būti tik vienas: „Juk Lietuva – didelis kaimas ir genetinės katastrofos neišvengtumė“ [17]. Gydytojas aborto legalumo trukmę siūlo trumpinti iki 8 savaičių: „juk nuo 8 savaitės embrionas jau tampa vaisiumi. Būtų mažiau abortų komplikacijų. Dėl tos pačios priežasties siūlyčiau sugriežtinti teisę daryti abortus paauglėms ir moterims, pastojusioms pirmą kartą. Juk būtent po pirmojo daug moterų tampa nevaisingos“ [17].

Kitas gydytojas nepritaria, kad būtų leista vienišai moteriai susilaukti vaiko dirbtinio apvaisinimo būdu: „juk vaikas turi turėti abu tėvus“ [17]. Tačiau psichologė išsako abejonę, kad „nėra tyrimų, kaip tie vaikai jaučiasi suaugę“ [18]. Ginekologas pripažįsta, kad „geriausia laiku ir vietoj, norimas ir mylimas – taip, kaip surėdyta gamtos. Bet gyvenimas yra sudėtingas, reikia prie jo taikytis“ [18].

Apibendrinant nevaisingumo temą 1991–1996 m. spaudoje galima pastebėti, kad nevaisingumas kaip medicininė problema tik pradeda iškilti viešajame diskurse. Straipsniuose ši tema sulaukia mažai dėmesio, be to, yra prieštaringai vertinama: pristatoma užsienio šalių patirtis, kviečiamos gydytis poros, susiduriančios su šia problema, bet kartu primenamasis neigiamas Katalikų bažnyčios vertinimas dirbtinio apvaisinimo atžvilgiu. Kai kurių gydytojų konsultacijos skaitytojams neatskiriamos nuo religinių pažiūrų.

Nevoisingumo stigmatizavimas: „derybos“ dėl vertybių

1991–1996 m. spaudoje išryškėja nevaisingumo stigmatizavimo potėmė, moterų kalba apie patiriamą socialinį spaudimą turėti vaikų. Mažesniame mieste nesikreipiama į gydy-

tojus („daug kas mane pažįsta, į savus gydytojus kreiptis negaliu, nes pasklis kalbos po visą miestą“ [26]) arba prašymas nukreipti į miesto klinikas atrodė galintis ižeisti rajono gydytojus. Skaitytojos pripažįsta, jog susiduria su artimos aplinkos neigiamomis nuostatomis dėl jų galimo nevaisingumo: „Vyro patėvis tiesiai šviesiai rėžė: „Jei dar po metų vaikų nebus, skirtis turėsi, vaike, metus dar palauksim, pažiūrėsim...“ [8].

Kartų konfliktą atspindi ir jaunų šeimų patiriamas spaudimas susituokus kuo greičiau susilaukti vaikų. Pasikeitusios jaunos kartos vertybės („pirma studijos – tada vaikas“) nesutampa su tėvų lūkesčiais. „Iš pradžių į tas šnekas nekreipiau dėmesio, bet jau ir mane ėmė graužti mintys: o gal iš tiesų, o gal bus po to jau vėlu? Tai kaip yra iš tikrųjų?“ [45]. Specialistė – ginekologė atsakydama nuramina, kad būsimieji seneliai patys nesuvokdami bando įteigti „nevaisingos šeimos kompleksą“. Svarbiausia „nesigraužti“, užsimenama apie psichologines nevaisingumo priežastis, „nes žinoma, kad keli procentai nevaisingų šeimų neturi vaikų dėl to, kad bijo jų turėti“ [45].

Vis dėlto porų, siekiančių susilaukti vaikų, istorijos pateikia motinystę kaip pirminę savirealizaciją: „Dukros ir sūnaus mama Danguolė A. šiandien dirba vienoje firmoje. Atlikusi motinišką priedermę, ji gali reikštis kaip kvalifikuota specialistė“ [8]. Skaitytojos profesija nenurodoma, tik pabrėžiama, kad motinos vaidmuo daug svarbesnis už profesinę savirealizaciją. Siekis susilaukti vaikų taip pat pateikiamas kaip sąlygiškas – moteris, pastojusi trečią kartą, pasidarė abortą, paskui gailėjosi, nors sprendimo motyvų neaiškina: „Esu prislėgta, nes jaučiuosi padariusi pačią didžiausią nuodėmę“ [8].

Moterys, negalinčios susilaukti vaikų, jaučiasi nuvertintos. Konfliktai su vyru dėl moters nevaisingumo moteriai atrodė pagrįsti: „gal ir gerai, kad jis buvo niekšas, kad tiesiai šviesiai tvodavo į pačią skaudžiausią sielos kertelę – tai buvo tam tikras stimulus eiti pas gydytojus“. Vėliau skaitytoja išsiskyrė pasijutusi „šeimyninio sadizmo, moralinio teroro auka“ [8]. Žurnale „Laima“ skaitytoja pasakoja, kad negalėjimas jau 6 metus susilaukti vaikų neigiamai veikia jos savivertę ir skatina moterį galvoti apie skyrybas, nors „vyras niekad nepriekaištauja <...>. Kaip sulaikysiu jį nusprendusį, kad nori būti tėvas, tegul ir be manęs? <...>. Jaučiuosi vis nelaimingesnė. <...> Nedrąšiai pagalvoju apie našlaičio įsivaikinimą“ [12]. Žurnale pateikiamas specialisto (psichologo) atsakymas – skatinimas: „gydykitės kiek galite ir kur galite“ [12]. Taip pat įvardijama, kad baimė būti paliktai dėl vaiko nepagrįsta, jei nėra kitų problemų šeimoje: „Bent jau psichologinių tyrimų statistika tvirtina, kad tokiais atvejais moteris vyrui yra svarbiau nei vaikas“ [12].

Ekspertai taip pat aktyviai dalyvauja diskusijoje dėl vertybių, vykstančioje tarp skirtingų kartų, lyčių, profesijų atstovų. Ginekologo teigimu, „gimdžiusi moteris visada jaučiasi pranašesnė prieš tą, kuri neturi vaikų“ [18]. Psichologė prideda, kad negimdžiusi ir netekėjusi moteris dėl socialinio spaudimo, kad išsiskiria iš daugumos, ima jausti savigraužą, nepasitikėjimą savimi. Ginekologo manymu, negalinti pastoti moteris prilyginama vaikui, ji neužaugusi, nesubrendusi: „Juk moteris galutiniai subręsta tik pagimdžiusi <...>. Yra infantilių (infantilumas, kai suaugęs žmogus turi vaikiškų bruožų. – *Red.*) moterų. Jos sunkiau pastoja, dažniausiai pirmą ar net antrą kartą pastojusios neišnešioja kūdikio. Tačiau trečias nėštumas tokią moterį subrandina, dėl hormonų veiklos infantilumas sumažėja“ [18]. Vieniškai moteriai siūloma atsisakyti minties sąmoningai susilaukti vaiko vienai, nes viena gimdydama „vadovaujasi egoistiniais sumetimais“ [18], nepaisydama vaiko

interesų. „O koks užaugs vaikas? <...>. Ar nesusiformuos kaip frustruota asmenybė, nes nuolat jaus perdėtą mamos globą“ [18]. Ginekologui paprieštaravus, kad ir „normalioje šeimoje“ galima užauginti nepilnavertę asmenybę, moteris, viena auginanti vaiką, abejojant „reabilituojama“: „Jeigu ji tikrai pasiruošusi tokiam žingsniui, tai tikriausiai išaugins pilnavertį žmogų“ [18]. Taigi, specialistai svarsto motinystę kaip socialinę normą, atstovauja ir įtvirtina vyraujančias neigiamas visuomenės nuostatas nevaisingų moterų ir vienišų motinų atžvilgiu.

Vienišų moterų ir vyrų gyvenimas be vaikų

31 straipsnį galima buvo priskirti vienišų moterų ir vyrų gyvenimo aptarimui. Juose paminimas vaikų neturėjimas, nors šie straipsniai daugiausiai orientuoti į antrosios pusės paieškas, lydimi patarimų vienišoms moterims, kaip ištekėti, kokio partnerio ieškoti. To meto žurnaluose buvo populiarūs vyrų ir moterų, norinčių susipažinti, skelbimai. Vienas straipsnis skirtas „jaunikio iš užsienio“ istorijai pristatyti. 42 m. vokietis ieško moters iš Rytų Europos, „kuri suderintų darbą ir namų ruošą, o, susilaukusi vaikų, atsidėtų jų auklėjimui. Kurios nereikėtų versti skalbti ar virti valgyti. Arnoldas, žinoma, ją išlaikytų“ [23]. Paaiškėja, kad vyras išsiskyręs, o buvusi žmona, pasak jo, nenorėjusi vaikų dėl savo karjeros. Vyras ieškodamas 18–25 m. moters argumentuoja: „Vyresnes moteris pradeda kamuoti įvairios ligos. O kartais ir noras turėti vaikų praeina“ [23]. Toks nuotakos rinkimasis rytiesiško turgaus stiliumi palaikomas žurnalo redakcijos, kadangi pirmaisiais Nepriklausomybės metais santuoka su užsieniečiu buvo idealizuojama kaip šansas ištrūkti iš nepritekliaus. Ji atitiko pronatalinio diskurso stiprėjimo tendencijas, motinystės kultą ir stiprino lietuvių moterų, kaip namų židinio saugotojų, savivertę, kitokią nei emancipuotų vakariečių moterų.

Spausdinta serija straipsnių „Kaip ištekėti“, „Kaip gyveni, senmerge?“ Moterys aktyviai skatinamos ieškoti antrosios pusės: „psichologinę senmergystės kuprą ne taip lengva nusimesti, nes ji atsiranda dėl dvejojo spaudimo – iš aplinkos ir dėl vidinės graužaties...“ [40]. Kai kur įvardijamos neigiamos visuomenės nuostatos dėl galimybės auginti vaiką vienišai moteriai: „Norėjau turėti vaikutį, bet laimėjo baimė auginti nesantuokinį kūdikį“ [5]. Darbas moterims – nepakankama savirealizacija, jis vaizduojamas kaip rutininis, kaip būdas pabėgti nuo vienatvės, aštriausiai jaučiamos savaitgaliais: „Ir vėl panelė Živilė organizuoja pasitarimus, bilietus, viešbučius, o būtiniausių peržiūrėti popierių aplanką dažnai ir namo nešasi. <...> Užtat panelė Živilė nemėgsta nedarbo dienų. Taip nemėgsta, kad penktadienio vakarą stengiasi kiek galima ilgiau neiti gulti. Kad tik vėliau prasidėtų tas nelemtas šeštadienis“ [13].

Vyrų vienišumas vaizduojamas palankiau. Keliuose straipsniuose pavadinimu „Senberni, nepasiduok“ kalbinami du vyrai viengungiai, klausiama apie jų vienišą gyvenimą, paneigiama numanoma nuostata, kad viengungiai vyrai nemylti vaikų, nes savų neturi. Straipsnių herojai teigia, kad neradę antrosios pusės ir jos nieieškantys, nes nesijaučia per daug vieniši, turi darbus, kūrybą, bendrauja su draugų vaikais ar dirba su vaikais (vienas jų dirba mokytoju) [16]. Vyrų tarsi paliekami ramybėje be gilesnių analizių, kodėl jų, pasak pateikiamos statistikos, netgi daugiau lieka nevedusių nei netekėjusių moterų šalyje [5].

Kaip alternatyva moterų šeiminiam gyvenimui keliuose straipsniuose pateikiami interviu su vienuolėmis, vienas iš klausimų – ar vienuolės nesijaučia vienišos, nesigaili atsisakiusios šeimos? Kalbintos vienuolės iškelia socialinį motinystės vaidmenį: „Galima būti motina, pagimdyti ir užauginti 2–3 vaikus, ir galima būti ja, sakykim, 30-čiai našlaičių“ [24]. Taip pat vienišumo jausmą mažina gyvenimas bendruomenėje: „vienuolės niekada nebūna vienos ir tuo pačiu visada vienišos. Jos niekada neturės draugo, kokį turi šeimos moteris, tačiau jos niekada nebus išduotos...“ [27]. O palikusios vienuolyną ir sukūrusios šeimą moterys, kalbintų vienuolių teigimu, neranda laimės šeimoje: „Mes bendraujame su išėjusiomis, tačiau nėra tokių, kurios tapo labai laimingos. Ne viena pasakė, jog išeidama iš vienuolyno prasilenkė su Pašaukimu“ [24].

Dalyje straipsnių aprašoma moters vienatvė senatvėje, kai miršta sutuoktinis, o vaikų nebuvo: nėra kas aplanko ligoninėje (nebent vienas koks giminaitis, kuriam užrašytas turtas), kaime sunku verstis su darbais. Taigi sustiprinamas pronatalinis diskursas, kad vaikų susilaukimas svarbesnis už partnerio turėjimą, nes, net ir didžiąją gyvenimo dalį pragyvenus šeimoje, vaikų neturėjimas galiausiai lemia moters vienišumą senatvėje. O vyrų vienišumo pasekmės pateikiamos statistiniais duomenimis, kad viengungių ir našlių vyrų didesni mirtingumo rodikliai nei moterų dėl vienišų vyrų nesveiko gyvenimo būdo [55], taip teigiant, kad vyrų sveikatą labiau lemia gyvenimo partnerės, o ne vaikų neturėjimas. Tokiu būdu moteriškumas, skirtingai nei vyriškumas, aptariamuose straipsniuose tapatinamas su motinyste – jei ne su biologine, tai su socialine. Moters bevaikystė stigmatizuojama kur kas stipriau nei vyro ir jos vienišumas pateikiamas kaip būsena, kurios visomis išgalėmis reikia stengtis išvengti.

Savanoriška bevaikystė

Kaip ir tuometinėje Vakarų spaudoje (Giles et al., 2009), savanoriška bevaikystė 1991–1996 m. Lietuvos moterų spaudoje praktiškai nediskutuojama. Tik 20 straipsnių galima buvo priskirti savanoriškos bevaikystės temai. Savanoriškos bevaikystės temos užuomazgos pristatomos vaikų ir studentų apklausomis. Teigiama, jog tai, kad „iš 376 atsakiusiųjų į anketą mergaičių tik viena trečiaklasė parašė: „Aš noriu būti mama“ [49] ir kad studentų apklausoje tokių atsakymų irgi buvę tik keli, rodo, jog motinystė nustumama į šalį. Viename straipsnyje gydytojas (vyras) išreiškia toleranciją moteriai, apsisprendusiai neturėti vaikų, tačiau su išlyga, kad ji turi būti išskirtinai naudinga visuomenei: „Visiškai nesmerkiu moters, kuri nenori turėti vaikų ir jų neturi, tačiau yra pilnavertis visuomenės narys <...>, realizavęs save kitoj srityj ir tikrai daug davęs. Susiklostė žmogui tokia nuostata, pasirinko gyvenimo kelią, kuris pasirodė priimtinesnis – yra gi pasirinkimo teisė“ [34]. Įdomu, kad apie tokią moterį nejučia imama kalbėti vartojant vyriškąją giminę, t. y. kaip apie vyrą – visuomenės narį, žmogų, jį.

Keliuose straipsniuose pasigirsta ir moterų, nenorinčių turėti vaikų, balsai. Čia savanoriška bevaikystė įvardijama kaip neigiamas reiškinys dėl vėlyvos ar pakartotinės santuokos bei susietas su neigiama patirtimi ar nevaisingumu: „aš negaliu turėti vaikų, bet jų ir nenoriu. Kai tuokėmės, jisai sakė, kad jam vaikai nebūtini. Kai tau 35-eri, dažnai būni jau susiformavęs egoistas. Tiesiog mums abiems norėjosi kažko stabilaus, aš bent

ilgėjusiai ramios draugystės“ [6]. Kitame straipsnyje pateikiamoje skaitytojų diskusijoje apie šeimos krizes viena skaitytoja teigia, kad antroje santuokoje nusprendė nekartoti pirmos santuokos klaidų, todėl neturi vaikų su antru vyru (su pirmu susilaukė). Jos teigimu, būtent vaiko susilaukimas pirmoje santuokoje pablogino santykius ir paskatino skyrības [11]. Kitame straipsnyje paauglė, pasakodama savo nelaimingos meilės istoriją – išsimylėjusi brolių, teigia nenorinti susilaukti vaikų, „kurie niekada neatsidėkos už vargą juos auginant, nemiegotas naktis“ [20].

Moterų žurnaluose pristatoma kitose šalyse atliekama savanoriška chirurginė sterilizacija. Lietuvoje ji retai pasitaikanti, gydytojų atliekama moterims dėl sveikatos problemų, kai gimdymas stipriai pakenktų moters sveikatai ar net gyvybei. Kitas atvejis, kuomet savanoriška bevaikystė legitimuojama – tai homoseksualių moterų poroje. Straipsnyje „Vyras už borto“ psichologė ir psichoterapeutas, atsakydami į skaitytojos laišką apie homoseksualių moterų meilę, teigia, kad jos jaučia „silpną norą turėti vaiką“, nors įstatymai nedraudžia moterims auginti vaiko, tačiau, psichoterapeutų manymu, vaikui „tai nėra gerai“ [37].

Atskira nedidelė dalis straipsnių (9 straipsniai) aptaria ir ypač visuomenėje neigiamai vertinamą vaikų atsisakymą. Vienur teigiama, kad moteriai neleista nutraukti nepageidaujamo nėštumo: „vis per tą medikų užsispyrimą, nepadėjo motinos prašymai ir maldavimai“ [30]. Kitur teigiama, kad moteris atsisakė vaiko, turinčio negalią, nors visuomenėje labiau pripažinti finansiniai sunkumai, kaip pateisinantys atsisakymą auginti vaiką: „Dėl tokių motyvų jo ten nepriims. Arba rašykite „dėl buitinių sąlygų“, arba pasiimkit pati“ [51]. Moterys, atsisakiusios vaikų, vadinamos „gegutėmis“, viena skaitytojų pati taip pasirašo „Su pagarba gegutė“ [51], papasakojusi istoriją, kaip ją pasmerkė darbo kolektyvas, jog laukėsi vaiko nuo vedusio vyro. Kitais straipsniais, pvz., „Motina ieško mamos savo vaikui“ [30], „Gyvų tėvų našlaičiai“ [21], teigiama, kad iš tiesų tėvai gyvena pakankamai apsirūpinę, o vaiko buvo atsisakyta ne dėl finansinių sunkumų: „Lyg gegutė skraido kur nori ir kada nori. Čia ji Gudkaimy, čia jau Kaliningrado srityj. Dvejus metus ligoninės gydytojai ieškojo prašydami bent pasirašyti vaikučio išsižadėjimo popierių“ [21]. Vis dėlto primenama, kad valstybė per mažai rūpinasi vienišomis motinomis: „daugelis ir tų motinų, vadinamų „gegutėmis“, tikrai norėtų auginti savo vaikus, bet kai susiduria su visokiais nepritekliais, ne kiekviena pajėgia tapti tikra motina“ [43]. Kartu užsimenama, kad vaikai, turintys negalią, nepageidaujami visuomenėje: „O jeigu įtariama, kad kokiai moteriai gali gimti nepilnavertis vaikas, abortas tikrai leistinas“ [43].

Įvaikinimo politikos tema kritikuojama, kad įvaikinimo sistema nepakankamai išplėtotą, trūksta informacijos apie galimus įvaikinti vaikus, todėl dažniau vaikus įsivaikina užsienio piliečiai nei vietiniai gyventojai: „Tokį informacijos biurą Lietuvoje stengiasi įkurti užsieniečiai, bet ne lietuviai. Galų gale veikia kažkokia neoficiali tarnyba, kuri suveda užsieniečius su tais vaikeliais“ [4].

Taigi 1991–1996 m. laikotarpiu savanoriškos bevaikystės tema tik pradeda iškilti, ji dažniau pristatoma marginaliuose kontekstuose, kaip pasitaikanti kraštutiniais atvejais. Jei ir kyla vienai ar kitai merginai ar moteriai noras neturėti vaikų, jis vertinamas neigiamai ir dažniau nulemtas aplinkybių „taip susiklostė“ nei moters sprendimo.

Diskusija / išvados

Kaip matėme, 1991–1996 m. laikotarpio moterų žurnaluose bevaikystės tema retai aptariama straipsniuose kaip pagrindinė. Atsakant į klausimą, kaip moterys, neturinčios vaikų, vaizduojamos, galima pastebėti, kad bevaikystė pristatoma kaip susiklosčiusi dėl aplinkybių: partnerio neradimo arba radimo vėlyvesniame amžiuje, nevaisingumo, vienuolės gyvenimo pasirinkimo. Vaikų neturėjimas pristatomas labiau kaip likimas, savanoriška bevaikystė retai svarstoma kaip iš tiesų savanoriška, nes moteris, moteriškumas glaudžiai siejami su motinyste. Akcentuojant sumažėjusį gimstamumą, tautos išnykimo grėsmę, bandoma priminti moterims apie jų svarbiausią gamtos nulemtą paskirtį – gimdyti ir auginti vaikus.

Vaikų neturėjimas paprastai to meto žiniasklaidoje siejamas su vienišos moters įvaizdžiu, nevangiama priskirti „senmergės“ etiketės. Siekiant sugrąžinti moteris į šeimą, vienišos moterys laikytos neišpildančiomis savo pagrindinės paskirties – būti motina. Kadangi vaikams auginti geriausia aplinka laikyta vyro ir moters santuoka, vienišos moterys laikytos negalinčiomis užauginti pilnavertės asmenybės. Todėl jos skatinamos aktyviai siekti santuokos (apie jos kokybę nekalbama), nes „senmergės“ etiketė ir vienišumas jas stipriai slegia, o vienišiams vyrams „leidžiama“ pasitenkinti savirealizacija darbe ir kūryboje. J. A. Brown ir M. M. Ferree (2005) atliktas Didžiosios Britanijos 2000–2002 m. žiniasklaidos tyrimas atskleidė, kad pronatalistinės žinutės taip pat daugiausia buvo orientuotos į moteris. Lietuvos žurnaluose moterys taip pat laikomos labiausiai atsakingomis už gimstamumo mažėjimą šalyje. Užsienio autorių žiniasklaidoje pastebėtas „pamokomojo“ stiliaus vartojimas akivaizdus ir nagrinėtuose Lietuvos moterų žurnaluose.

Susilauktų vaikų atsisakymas – ne dėl materialinių nepriteklių – aiškinamas vienišų motinų „amoralumu“, jos vadinamos „gegutėmis“. Apie vienišus tėčius to meto žurnaluose neužsimenama. Tik skaitytojų atkreipiamas dėmesys, jog valstybė per mažai remia vienišas motinas, kad šios ryžtųsi vienos auginti vaikus. Pasigendama ir finansinės paramos jaunoms šeimoms, pvz., norint įsigyti būstą, iš dalies taip aiškinamas jaunų porų vaikų susilaukimo atidėjimas, lemiantis bendrą gimstamumo mažėjimą šalyje atgavus Nepriklausomybę. Taigi, apie vaikų neturėjimą to meto žiniasklaidoje kalbama gimstamumo mažėjimo kontekste, kuris problematizuojamas kaip grėsmė „tautos išnykimui“.

Tačiau iš straipsnių sužinome, kad dažnai vaikų susilaukiama neplanuotai, tad daug dėmesio skirta lytiniam švietimui, taip pat kontraceptinėms priemonėms aptarti, kurios buvo naujiena to meto visuomenėje, nes nebuvo prieinamos sovietmečiu. Taigi laikina bevaikystė arba šeimos planavimas, vaikų susilaukimo atidėjimas siekiant įgyti išsilavinimą, užsitikrinti profesinį gyvenimą pateikiama lytinio švietimo fone. Modernias kontraceptines priemones pristatydavo ekspertai – ginekologai, tačiau jų nuomonės išsiskyrė. Vieni pabrėžė naujų priemonių didesnį patikimumą apsaugant nuo nepageidaujamo nėštumo. Kiti išreiškė pritarimą katalikiškoms vertybėms ir skatino merginas susilaikyti nuo ankstyvų lytinių santykių ir nenaudoti modernių kontraceptinių priemonių, nes jos kenkiančios sveikatai ir buvo prilyginamos mikroabortams. Tad žiniasklaidoje pristatomi šeimos planavimo ekspertai, daugiausia ginekologai, santuokoje siūlydavo naudoti tik natūralius šeimos planavimo metodus, kuriems neprieštarauja Katalikų bažnyčia, įgijusi

svarų žodį moterims skirtoje spaudoje atgavus Nepriklausomybę. Atsikūrusios katalikiškos nevyriausybinės organizacijos Lietuvoje, keldamos daugiavaikių motinų ir abortų uždraudimo klausimus, taip pat stiprina pronatalinį diskursą viešojoje erdvėje (Jurėnienė, Ibiaskienė, 2018).

Bevaikystė taip pat nuolat minima diskusijose abortų tema kaip grėsmė vėlesniam moters vaisingumui, t. y. pasikartojantis motyvas – atlikus nėštumo nutraukimą laukiantis pirmojo vaiko – didelė nevaisingumo tikimybė, o negalėjimas susilaukti vaikų laikytas didžiausia bausme moteriai. Abortų tema plačiai diskutuota 1991–1996 m. žiniasklaidoje. Šalia grėsmių moters psichologinei ir fizinei sveikatai svarstymo, prilyginamo potrauminio sindromui, skatinama imtis ir politinių priemonių uždraudžiant abortus ir pripažįstant kūdikio apsaugą nuo jo pradėjimo. Žlugus Sovietų Sąjungai Centrinėje ir Rytų Europoje abortų rodikliai ėmė mažėti, tai buvo siejama su modernios kontracepcijos prieinamumu ir vaikų gimdymo atidėjimu vėlesniam amžiui (Gissler et al., 2012). Lietuvos statistikos departamento duomenimis, nuo 1991 m. iki 1996 m. dirbtinių abortų skaičius moters sprendimu sumažėjo nuo 43,5 iki 29,9, o iki 2017 m. nukrito net iki 6,9, tenkančių 1 000 vaisingo amžiaus (15–49 m.) moterų (Statistikos departamentas, 2018). Tikėtina, kad atgavus Nepriklausomybę moterų lytinis švietimas bei socialinis, katalikiškais vertybėmis paremtas judėjimas „Už gyvybę“, kuris buvo nušviečiamas to meto žiniasklaidoje, prisidėjo prie abortų rodiklio mažinimo.

Nevaisingumo gydymas iškyla kaip nauja tema. Nevaisingumo nulemta bevaikystė kaip traumuojanti moterų patirtis atskleidžiama skaitytojų laiškais. Skaitytojos įvardija patiriančios nepilnavertiškumo jausmą, artimos aplinkos nuvertinimą dėl negalėjimo susilaukti biologinių vaikų, todėl visai skatinamos gydytis. Gydytojai siūlo nevaisingumo gydymo paslaugas, poros raginamos kreiptis į gydytojus, pateikiamos laimingos istorijos, kai po nevaisingumo gydymo ar dirbtinio apvaisinimo procedūrų poroms pavyksta susilaukti vaikų. Įvaikinimas retai svarstomas kaip alternatyvi galimybė nevaisingoms poroms auginti vaikus, tokiu būdu palaikomas branduolinės šeimos su biologiniais vaikais šeimos idealas. Nevaisingos moterys Vakarų žiniasklaidoje taip pat vaizduotos stereotipiškai kaip „desperatiškos“, „nerimastingos“, kenčiančios „bevaikystės aukos“ (Franklin, 1990, p. 200). Kaip šių įvaizdžių priešingybė buvo pateikiamos istorijos apie „laimingas poras“, įveikusias „kovą prieš bevaikystę“ ir susilaukusias vaiko kaip stebuklo. Šie du priešingi „laimės“ ir „beviltiškumo“ vaizdiniai buvo pasitelkiami vaizduojant nevaisingumo problemas užsienio žiniasklaidoje (Franklin, 1990), jie taip pat atpažįstami analizuotuose Lietuvos moterų žurnaluose.

Ieškant psichologinių nevaisingumo priežasčių, kartais moteris, negalinti susilaukti vaikų, pristatoma kaip galimai psichologiškai nesubrendusi. Toks įvaizdis aptiktas ir vėlesniu laikotarpiu Vakarų žiniasklaidoje. Australijos 2007–2011 m. žiniasklaidos tyrime moteris, nenorinti vaikų, palyginta su „Piterio Peno“ herojumi, kaip vaikiška, vengianti atsakomybės ir visokiais būdais atidėliojanti motinystę (Graham, Rich, 2012).

Vakarų žiniasklaidoje net ir feminizmas, kuris turėjo pasiūlyti alternatyvų gyvenimo būdą moterims už šeimos ribų, kaltinamas, kad neįvardijo asmeninės „kainos“, kurią turės sumokėti bevaikės moterys. Moterys, nesusilaukusios vaikų, vaizduotos kaip neatsakingos ir nerūpestingos, savo vaisingumą atidėjusios vėlesniam laikui, o vėliau ir nerealizavusios

(Brown, Ferree, 2005). Lietuviškas feminizmas tik bandė pasiūlyti moterims šeimos ir darbo derinimą, kad realizacija šeimoje neužgožtų moterų visuomeninio gyvenimo. Šeiminių gyvenimų buvo laikomas prioritetu, kaip priešara sovietinei ideologijai, remiančiai moters – uolios darbuotojos įvaizdį.

Praėjus daugiau nei 20 metų nuo straipsnyje analizuoto laikotarpio, pastebima, kad pronatalizmo diskursas tebedominuoja tiek Rytų, tiek Vakarų visuomenėse (Ashburn-Nardo, 2017; Gedvilaitė-Kordušienė et al., 2019; Peterson, 2014; Salyakhieva, Saveleva, 2017), nepaisant to, kad žiniasklaidoje ir moksliniuose tyrimuose vis dažniau pasisako ir bevaikės moterys, atkreipdamos dėmesį į jų stigmatizavimą (Graham, Rich, 2012; Gibb, 2019; Grill, 2019), tačiau jų pasirinkimu neturėti vaikų dažnai abejojama, nes sunku atskirti savanorišką ir aplinkybių nulemtą bevaikystę (Letherby, 2002; Mynarska et al., 2015). Vis dėlto vyrų balsai vaikų turėjimo / neturėjimo klausimais praktiškai negirdimi (Peterson, 2014; Gibb, 2019). Besikeičiant motinystės formoms (Harisson, 2018; Lasio et al., 2019), plėtojant dirbtinio apvaisinimo technologijas (Shalev, Lemish, 2013; Cunha et al., 2016), daugėjant „vėlai“ gimdančių moterų (Buds et al., 2013), vėlgi motinystės diskursas sulaukia daugiau dėmesio užsienio žiniasklaidoje ir tyrimuose, moterys naujomis formomis patiria visuomenės spaudimą susilaukti vaikų (McKennon Brody, Frey, 2017).

Taigi, mūsų analizuotu 1991–1996 m. laikotarpiu moterų žurnaluose dominavo pronatalinis diskursas, o moteris buvo spraudžiama į žmonos – motinos rėmus. Skatintas bevaikystės laikotarpio prailginimas paauglystėje ir jaunystėje buvo siejamas su sąmoningesne, kokybiškesne motinyste. Nevaisingumas, vienišos bevaikės moterys, kaip ir vienišos motinos, buvo stigmatizuojamos. Savanoriška bevaikystė vertinta neigiamai ir vaizduota kaip marginali, tad bevaikės moterys atsidūrė motinystės diskurso paraštėse. Siekiant išsiaiškinti, ar požiūris į bevaikystę, reprezentuojamas žiniasklaidoje, ilgainiui kito, tikslinga nagrinėti vėlesnio laikotarpio žiniasklaidos turinį šia tema. Tam analizavome 2011–2016 m. žiniasklaidą internete, o tyrimo rezultatai bus publikuoti atskiru straipsniu.

Literatūra

ASHBURN-NARDO, Leslie (2017). Parenthood as a Moral Imperative? Moral Outrage and the Stigmatization of Voluntarily Childfree Women and Men. *Sex Roles*, vol. 76, p. 393–401. <https://doi.org/10.1007/s11199-016-0606-1>

BALCYTIENE, Aukse (2002). Lithuanian Media – A Question of Change. In P. Vihalemm (ed.). *Baltic Media in Transition*. Tartu University Press, p. 103–130.

BRYANT, Jennings; OLIVER, Mary Beth (eds.) (2008). *Media Effects: Advances in Theory and Research*. 3rd ed. New York, NY: Routledge, 640 p. ISBN 0805864490.

BROWN, Jessica Autumn; FERREE, Myra Marx (2005). Close Your Eyes and Think of England: Pronatalism in the British Print Media. *Gender & Society*, vol. 19, p. 5–24. <https://doi.org/10.1177/0891243204271222>

BUDS, Kirsty; LOCKE, Abigaile; BURR, Vivien (2013). “Risky Business” Constructing the “Choice” to “Delay” Motherhood in the British Press. *Feminist Media Studies*, vol. 13, No. 1, p. 132–147. Prieiga per internetą: <<https://doi.org/10.1080/14680777.2012.678073>>.

BUSCHMANN, Dovainė (2017). Worse than Communism? Discursive Anti-gender Mobilizations

in Lithuania. *Informacijos mokslai*, t. 80, p. 31–49. Prieiga per internetą: <<https://doi.org/10.15388/Im.2017.80.11670>>.

CUNHA, Marina; GALHARDO, Ana; PINTO-GOUVEIA, José (2016). Experiential Avoidance, Self-compassion, Self-judgment and Coping Styles in Infertility. *Sexual & Reproductive Healthcare*, vol. 10, p. 41–47. Prieiga per internetą: <<http://dx.doi.org/10.1016/j.srhc.2016.04.001>>.

DAUGIRDAITĖ, Solveiga (1999). Motinystės reprezentacija naujausiuose lietuvių moterų tekstuose. *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, Nr. 1, p. 120–127.

DAUGIRDAITĖ, Solveiga (2001). Motinystė tarp feminizmo teorijos ir praktikos. *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, Nr. 3, p. 30–37.

Dirbtinių abortų skaičius, tenkantis 1 tūkst. 15–49 metų amžiaus moterų (2018). Lietuvos statistikos departamentas.

DOYLE, Joanne; POOLEY, Julie Ann; BREEN, Lauren (2012). A Phenomenological Exploration of the Childfree Choice in a Sample of Australian Women. *Journal of Health Psychology*, vol. 18 (3), p. 397–407. <https://doi.org/10.1177/1359105312444647>

FRANKLIN, Sarah (1990). Deconstructing ‘Desperateness’: The Social Construction of Infertility in Popular Representations of New Reproductive Technologies. In M. McNeil, I. Vancoc & S. Yearley (eds.). *The New Reproductive Technologies*. Hampshire and London, Macmillan, p. 200–229. https://doi.org/10.1007/978-1-349-20548-6_8

GEDVILAITĖ-KORDUŠIENĖ, Margarita; TRETJAKOVA, Vaida; UBAREVIČIENĖ, Rūta (2019). Bevaikystė Lietuvoje: tendencijos, normos ir regioninė diferenciacija. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, vol. 18, p. 96–111. <https://doi.org/10.15388/stepp.2019.6>

GIBB, Lorna (2019). Reflections on my Book Childless Voices. *Women’s History Review*, p. 1–3. Prieiga per internetą: <<https://doi.org/10.1080/09612025.2019.1602960>>.

GILES, David; SHAW, Rachel L.; MORGAN, William (2009). Representations of Voluntary Childlessness in the UK Press, 1990–2008. *Journal of Health Psychology*, vol. 14 (8), p. 1218–1228. <https://doi.org/10.1177/1359105309346341>

GILLESPIE, Rosemary (1999). Voluntary Childlessness in the United Kingdom. *Reproductive Health Matters*, vol. 7 (13), p. 43–53. [https://doi.org/10.1016/s0968-8080\(99\)90111-8](https://doi.org/10.1016/s0968-8080(99)90111-8)

GISSLER, M.; FRONTEIRA, I.; JAHN, A.; KARRO, H.; MOREAU, C.; OLIVEIRA DA SILVA, M.; OLSEN, J.; SAVONA-VENTURA, C.; TEMMERMAN, M.; HEMMINKI, E., The REPROSTAT group (2012). Termination of Pregnancy in the European Union. *BJOG*, vol. 119, p. 324–332. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0528.2011.03189.x>

GRAHAM, Melissa; HILL, Erin; SHELLY, Julia; TAKET, Ann (2013). Why Are Childless Women Childless? Findings from an Exploratory Study in Victoria, Australia. *Journal of Social Inclusion*, vol. 4 (1), p. 70–89. Prieiga per internetą: <<http://hdl.handle.net/10536/DRO/DU:30057292>>. <https://doi.org/10.36251/josi.63>

GRAHAM, Melissa; RICH, Stephanie (2012). Representations of Childless Women in the Australian Print Media. *Feminist Media Studies*, vol. 14 (3), p. 500–518. Prieiga per internetą: <<https://doi.org/10.1080/14680777.2012.737346>>.

GRILL, Hillary (2019). What Women Want: A Discussion of “Childless”. *Psychoanalytic Dialogues*, vol. 29 (1), p. 59–68. Prieiga per internetą: <<https://doi.org/10.1080/10481885.2018.1560867>>.

HARISSON, Katherine (2018). A Virtual Promise of Happiness: Kinship on the Websites of Danish Fertility Clinics and Sperm Banks. *Feminist Media Studies*, p. 1–18. Prieiga per internetą: <<https://doi.org/10.1080/14680777.2018.1515096>>.

JURĖNIENĖ, Virginija; IBIANSKIENĖ, Justė (2018). Lietuvos moterų veikla 1988–1992 metais: iššūkiai ir galimybės. *Informacijos mokslai*, t. 82, p. 97–114. <https://doi.org/10.15388/im.2018.82.7>

KAVOLIS, Vytautas (1992). *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*. Vilnius: Lietuvos kultūros institutas.
 KLIMAŠAUSKIENĖ, Irena; KAILIŪTĖ, Rūta (2005). Moters vaizdavimo stereotipai ir jų modifikacijos XX a. antrosios pusės lietuvių prozoje. *Lyčių studijos ir tyrimai*, Nr. 1, p. 61–65.

KON, Igor; RIORDAN, James (eds.) (1993). *Sex and Russian Society*. US: Indiana University Press.

LaMASTRO, Valerie (2001). Childless by Choice? Attributions and Attitudes Concerning Family Size. *Social Behavior and Personality*, vol. 29 (3), p. 231–244. <https://doi.org/10.2224/sbp.2001.29.3.231>

LASIO, Diego; SERRI, Francesco; IBBA, Isabella; DE OLIVEIRA, João Manuel (2019). Hegemony and Heteronormativity: Homonormative Discourses of LGBTQ Activists about Lesbian and Gay Parenting. *Journal of Homosexuality*, vol. 66 (8), p. 1058–1081. Prieiga per internetą: <<https://doi.org/10.1080/00918369.2018.1493252>>.

LEATHERBY, Gayle (2002). Childless and Bereft?: Stereotypes and Realities in Relation to ‘Voluntary’ and ‘Involuntary’ Childlessness and Womanhood. *Sociological Inquiry*, vol. 72, No. 1, p. 7–20. <https://doi.org/10.1111/1475-682x.00003>

MARCINKEVIČIENĖ, Dalia; PRASPALIAUSKIENĖ, Rasa (1999). Moters įvaizdžio transformacija moterų spaudoje 1975–1997. *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, Nr. 1, p. 61–67.

MASLAUSKAITĖ, Aušra (2001). Moterų ir vyrų santykiai 1990–2000 m. moterų spaudoje. *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, Nr. 3, p. 70–83.

MASLAUSKAITĖ, Aušra (2002). Moterims skirtos žiniasklaidos raida Lietuvoje. *Filosofija. Sociologija*, Nr. 4, p. 31–39.

McCOMBS, Maxwell; REYNOLDS, Army (2009). How the News Shapes Our Civic Agenda. In J. Bryans, M. B. Oliver (eds.). *Media Effects: Advances in Theory and Research*. 3rd ed. New York, NY: Routledge, p. 1–16.

McKENNON BRODY, Jessica; FREY, Lisa (2017). Mis(sed) Conceptions: Motherhood Through the Lens of Involuntary Childlessness. *Women's Reproductive Health*, vol. 4, No. 3, p. 151–168. Prieiga per internetą: <<https://doi.org/10.1080/23293691.2017.1388722>>.

MCQUAIL, Denis (2010). *Mass Communication Theory*. 6th ed. SAGE Publications.

MCQUILLAN, Julia; GREIL, Arthur L.; SHREFFLER, Karina M.; WONCH-HILL, Patricia A.; GENTZLER, Kari C.; HATCOAT, John D. (2012). Does the Reason Matter? Variations in Childlessness Concerns Among U.S. Women. *Journal of Marriage and Family*, vol. 74, October, p. 1166–1181. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2012.01015.x>

MERZ, Eva-Maria; LIEFBROER, Aart C. (2012). The Attitude Toward Voluntary Childlessness in Europe: Cultural and Institutional Explanations. *Journal of Marriage and Family*, vol. 74, June, p. 587–600. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2012.00972.x>

MICHAILOVIČ, Ilona (2017). Smurtas prieš moteris kaip diskriminacijos dėl lyties forma ir lyčių stereotipų pasekmė. *Informacijos mokslai*, t. 80, p. 50–60. Prieiga per internetą: <<https://doi.org/10.15388/Im.2017.80.11671>>.

MYNARSKA, Monika; MATYSIAK, Anna; RYBIŃSKA, Anna; TOCCHIONIE, Valentina; VIGNOLIE, Daniele (2015). Diverse Paths into Childlessness over the Life Course. *Advances in Life Course Research*, vol. 25, p. 35–48. Prieiga per internetą: <<http://dx.doi.org/10.1016/j.alcr.2015.05.003>>. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2015.05.003>

PETERSON, Helen (2014). Absent Non-Fathers: Gendered Representations of Voluntary Childlessness in Swedish Newspapers. *Feminist Media Studies*, vol. 14, No. 1, p. 22–37. Prieiga per internetą: <<https://doi.org/10.1080/14680777.2012.680196>>.

REMMENICK, Larissa I. (1993). Patterns of Birth Control. In I. Kon, J. Riordan (eds.). *Sex and Russian Society*. US: Indiana University Press, p. 45–63.

SAARENMAA, Laura (2015). Between Sovietism and Americanization. Ideals of Femininity During and after the Cold War in Finland. *Feminist Media Studies*, vol. 15, No. 1, p. 133–153. Prieiga per internetą: <<https://doi.org/10.1080/14680777.2015.988396>>.

SALYAKHIEVA, Liliya; SAVELEVA, Zhanna (2017). Childfree as a Social Phenomenon: Russians' Attitude to Voluntary Childlessness. *Journal of History Culture and Art Research*, vol. 6 (4), p. 531–537. <https://doi.org/10.7596/taksad.v6i4.1144>

SHALEV, Shirley; LEMISH, Dafna (2013). “Infertile Motherhood”. *Feminist Media Studies*, vol. 13, No. 2, p. 321–336. Prieiga per internetą: <<https://doi.org/10.1080/14680777.2012.678077>>.

SIMON, Adam; JERIT, Jennifer (2007). Toward a Theory Relating Political Discourse, Media, and Public Opinion. *Journal of Communication*, vol. 57, p. 254–271. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2007.00342.x>

SOBOTKA, Tomás (2003). Re-Emerging Diversity: Rapid Fertility Changes in Central and Eastern Europe After the Collapse of the Communist Regimes. *Population*, vol. 4 (58), p. 451–486. <https://doi.org/10.2307/3246652>

STANKUNIENE, Vlada; MASLAUSKAITE, Ausra (2008). Family Transformations in the Post-Communist Countries: Attitudes towards Changes. In C. Höhn, D. Avramov, I. E. Kotowska. *People, Population Change and Policies. Lessons from the Population Policy Acceptance Study*. Vol. 1: *Family Change*, p. 113–140. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6609-2_6

TEWKSBUURY, David; SCHEUFELE, Dietram A. (2008). News Framing Theory and Research. In J. Bryant, M. B. Oliver (eds.). *Media Effects: Advances in Theory and Research*. 3rd ed. New York, NY: Routledge, p. 17–33. <https://doi.org/10.4324/9780429491146-4>

ŽVINKLIENĖ, Alina (2009). Lyčių atotrūkis ir patriarchyto raiška Baltijos valstybėse. Lietuvos ypatumai. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, vol. 1 (24), p. 99–118. <https://doi.org/10.15388/socmin-tvei.2009.1.6079>

Cituoti žiniasklaidos žurnalai

1. Abortų skaičius (1992). Redakcijos straipsnis. *Šeimininkė*, „Ūkininko patarėjo“ leidinys, nr. 18 (48), rugsėjis, p. 8.
2. Ar tik vyrų rankose Šeimos ir santuokos kodeksas? (1996). *Šeimininkė*, nr. 10 (208), kovo 6 d., p. 3.
3. AUGUSTINIENĖ, Birutė (1995). Kas gina vaiko teises – tas gina ateitį. *Šeima*, nr. 6, p. 18–19.
4. AUGUSTINIENĖ, Birutė (1995). Važiuk, vaikel, Amerikon. *Šeima*, nr. 7, p. 3–4.
5. BALTRUKONYTĖ, Jurga (1994). 101-oji nuotakų eilė. *Moteris*, nr. 5, p. 4–5.
6. BARANAUSKAITĖ, Audra (1995). Būti dviese ir nebūti kartu. *Moteris*, nr. 1 (515), p. 6–7.
7. BERTAŠIŪTĖ, Jurga (1996). 3 pakopos link meilės? *Panelė*, nr. 1, sausis, p. 15.
8. BRADESA, Valdemaras (1995). Pragiedrėjimai bevaisėj žemėj. *Moteris*, nr. 6 (520), p. 4–6.
9. BRUZGELEVIČIENĖ, Ramunė (1995). 1994-iejai. Išnykimo zona. Šeimos metus palydint. *Šeima*, nr. 1, sausis, p. 4–7.
10. BRUZGELEVIČIUS, Kęstutis (1994). Kur trumpa, ten trūksta. *Šeima*, nr. 3, p. 2–3.
11. BUTKIENĖ, Margarita (1996). Krizės šeimoje. *Moteris*, nr. 6 (532), p. 20–22.
12. Dilemos: situacija viena, o išeitys... Dilemas su LAIMA ir jos skaitytojoms sprendžia psichologė Jūratė Smailienė (1995). *Laima*, nr. 5, gegužė, p. 20–21.
13. GAIDIENĖ, Marija (1993). Vienatvė (dar kitas veidas). *Moteris*, nr. 6, p. 6.
14. GAIŽUTIS, Algirdas (1991). Lytis ir dvasinė kultūra. *Šeima*, nr. 3, p. 22–23.

15. GEDVYDAS, Antanas (1991). Šventa teisė gimti. *Šeima*, nr. 2, p. 23.
16. GENIENĖ Virginija (kalbėjosi) (1996). Senberni, nepasiduok. *Šeimininkė*, rugpjūčio 1 d., p. 4.
17. GENIENĖ, Virginija (1996). Šeimos sveikatos priežiūros įstatymas – reikalingas, laukiamas, būtinas. *Šeimininkė*, rugsėjis, p. 2.
18. Gimdyti ar ne? Prie apvalaus stalo. Vacys Sadauskas, ginekologas, Algė Jablonskienė, psichologė, Kęstutis Kuzmickas, psichoterapeutas. Kalbėjosi Audronė Kriauciūnienė, Diana Šležienė (1996). *Laima*, nr. 2, vasaris, p. 11–13.
19. JAČKONIENĖ, Joana (1991). Apie teisę gimti. *Šeima*, nr. 1, p. 7–8.
20. KALVELYTĖ, Augusta (1995). Tikros meilės istorijos. *Panelė*, nr. 9, gruodis, p. 10–11.
21. KASPERAVIČIENĖ, Vilma (1991). Gyvų tėvų našlaičiai. *Šeima*, nr. 2, p. 13.
22. Ką sapnuoja ginekologai (1996). *Šeimininkė*, nr. 47 (245), lapkričio 29 d., p. 3.
23. Kita skelbimo pusė (1996). D. P. *Laima*, nr. 10, spalio, p. 26–27.
24. KLIMAVIČIENĖ, Daiva (1996). Gyvenimas kitiems. *Šeimininkė*, nr. 1, sausio 3 d., p. 4.
25. KLIMAVIČIŪTĖ, Goda (1996). Mama, kuri mokosi mokykloje. *Panelė*, liepa, p. 4–5.
26. Laiškų dėžutė (1995). Vida S. *Moteris*, nr. 10 (524), spalio, p. 19.
27. LŪŽYTĖ, Marija (1996). Pasirinko vienuolyną. *Ji*, nr. 11, lapkritis, p. 40–41.
28. MATULEVIČIUS, V. (1991). „Gandro“ grupė laukia laiškų ir skambučių. *Pagrاندukas, Moters priedas*, nr. 7, liepa, p. 11.
29. Moteriškumo šviesa (1991). Redakcijos straipsnis. Pagal Felicijos Kasputytės ruošiamą spaudai knygą „Moteriškumas ir mūsų kasdienybė“. *Šeimininkė*, nr. 2 (10), vasaris, p. 1.
30. Motina ieško mamos savo vaikui (1991). Skaitytojos nuomonė, Klaipėda. *Šeima*, nr. 5, p. 9.
31. OBELIENĖ, Birutė (1994). Be kaltės kaltos (3). *Šeimininkė*, nr. 8 (103), vasaris, p. 3.
32. OBELIENĖ, Birutė (1995). Melo gėlės. *Šeimininkė*, nr. 9 (156), kovo 1 d., p. 4.
33. OBELIENĖ, Birutė (1996). Moters gimimas. *Ji*, nr. 12, gruodis, p. 15.
34. PERKARSKIENĖ, Saulė (1996). Vyrų apie moteris. *Ji*, nr. 12, gruodis, p. 22–24.
35. Pirmas Gandro laiškas (1992). „Gandras“. *Moteris*, nr. 9–10, p. 14.
36. Pritariu, nesutinku, siūlau. Šventa teisė gimti (1991). Danutė Balukonytė, Vilnius. *Šeima*, nr. 6, p. 26.
37. Problema: vyras už borto. Į skaitytojų laišką atsako psichologė Rūta Naudžiuvienė, gydytojas, psichoterapeutas, seksologas Viktoras Šapurovas (1996). *Panelė*, nr. 11, lapkritis, p. 30–31.
38. PUTEIKIS, Valdas (1995). Vėlyvas Artemidės apsilankymas. *Moteris*, nr. 4 (518), p. 6–9.
39. PUTEIKIS, Valdas (1995). Visai ne pasaka apie „dirbtinį“ žmogų. *Moteris*, nr. 1 (515), p. 8–10.
40. RUDALEVIČIŪTĖ, Stasė (1991). Netekėjusi, bet moteris. *Moteris*, nr. 4, balandis, p. 4–5.
41. RUDZINSKAS, Virgilijus (1992). Neduok Dieve, laimėti... *Šeimininkė*, „Ūkininko patarėjo“ leidinys, nr. 18 (48), rugsėjis, p. 7.
42. Sąmoninga motinystė ir tėvystė (1991). Redakcijos straipsnis. *Pagrاندukas, Moters priedas*, nr. 4, balandis, p. 1.
43. Skaitytojų laiškai. Teisė rinktis turi būti (1992). Dalia Varnaitė, Kupiškio rajonas. *Šeima*, nr. 2, p. 8.
44. SLIESORIŪNIENĖ, Elena (1993). Kad gimtų laukiamas. Pokalbis su Šeimos planavimo centro vadovu Vytautu Klimu. *Šeima*, nr. 8, rugpjūtis, p. 25–27.
45. Specialisto konsultacija. Akušerė ginekologė Vaiva Eringytė (1995). *Pagrاندukas, Moters priedas*, nr. 12 (526), p. 47.
46. Specialisto konsultacija. Į klausimus atsako gydytoja ginekologė Vaiva Eringytė (1994). *Moteris*, nr. 4, balandis, p. 24–25.

47. Specialisto konsultacija. Į klausimus atsako gydytoja ginekologė Vaiva Eringytė (1995). *Pa-grandukas, Moteris*, nr. 8 (522), p. 30–31.
48. SRĖBALIŪTĖ, Vilma (1995). Jeigu domina genetikos problemos. *Ji*, nr. 13, p. 33.
49. STULPINAS, Tomas (1993). Mama būti nenoriu. *Šeima*, nr. 1, sausis, p. 4–6.
50. ŠEMETA, Romualdas (1993). Pakeliui į motinystę. *Šeimininkė*, nr. 17 (71), balandis, p. 3–8.
51. ŠINKŪNAITĖ, Janina (1992). O gal dar ne vėlu? *Moteris*, nr. 3–4, p. 6.
52. TRAKIMAITĖ, Indrė (1996). Diana: mano draugas nenorėjo aborto. *Panelė*, nr. 4, balandis, p. 18.
53. ŽARSKUS, Aleksandras (1995). Dvasinis nėštumas. *Šeimininkė*, nr. 21 (168), gegužės 24 d., p. 6.
54. ŽUKAS, Vitalijus (1995). Nuvarytus arklius...? *Laima*, nr. 9, rugsėjis, p. 14–15.
55. 2 puslapiai vyrams! (1994). E. S. *Moteris*, nr. 6, p. 40.